

FƏRHAD AĞAZADƏ VƏ LATİN ƏLİFBASINA KEÇİD

İsaxan İsaxanlı
Xəzər Universiteti

Ərəb əlifbasının islahı və latın əlifbası ideyasının yaranması

Vaxtilə islamlaşan, Xəlifəliyin bir vilayətinə çevrilən və İslam sivilizasiyasının üzvü olan Azərbaycanda ərəb əlifbasından istifadə olunması təbii olmuşdur. Alimlər, şair və yazıçılar, səlnaməçilər bu əlifbadan istifadə edərək əsərlərini ərəb (dövrün əsas elm dili), fars (dövrün əsas poeziya dili) və 13-cü yüzillikdən başlayaraq, həm də türk (dövrün əsas ünsiyyət dili) dilində yazmışlar.

19-cu əsrin ortalarından başlayaraq Avropanın və Rusiyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan mütəfəkkirləri və ziyalılarının bir qismi ərəb əlifbasının əhalinin savadlanmasında və dilimizin inkişafında ciddi maneəyə çevrildiyi fikrinə düşmüş, onun islahı yolunda çalışmış, mübarizə aparmışlar. Bu məsələdə ilk təşəbbüs M.F.Axundova (1812-1878) məxsusdur.

M.F.Axundovun ərəb əlifbasının islahatı haqqında düşündüyünü onun 1854-cü ildə yazdığı bəzi məktublarında görmək olar. Bu yolda planlı, sistemli fəaliyyətə isə M.F.Axundov 1857-ci ildən başlayır. O, özünün tərcümeyi halında yazır:

“1857-ci il miladidə islam əlifbasını dəyişdirmək (islah etmək – İ.İsaxanlı) üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanı dəyişdirməyin vacib məsələ olduğunu həmin kitabçada göstərdim”.

M.F.Axundovun əlifba yolunda mübarizəsinin ciddi təhlili bu yazının məqsədinə aid olmadığı üçün burada, sadəcə, bəzi prinsiplial məqamları qeyd etməklə kifayətlənəcəyik. Əlifbanın islahı yolunda M.F.Axundov əvvəlcə, əsasən aşağıdakı müddəaları irəli sürmüşdür:

1. *Sait hərflər sözün tərkibində samit hərflərin yanında yazılmalıdır.*
2. *Nöqtələr bütövlükdə hərflərdən atılmalıdır.*
3. *Sözlər bitişməyən, ayrı-ayrı hərflərdən əmələ gəlməlidir.*

Məhz bu şərtlər daxilində M.F.Axundov ərəb əlifbasının islahı yolunda 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmışdır.

60-cı illərin sonuna yaxın bəzi başqa xalqlar arasında da əlifba məsələsi müzakirə obyektinə çevrilmiş və hətta 1868-69-cu illərdə avar, çeçen və çərkəz dilləri üçün latın əlifbasına oxşayan və soldan-sağa yazılan bir əlifba tərtib edilmişdi. Təxminən elə bu illərdə M.F.Axundov əlifba məsələsində daha 2 müddəa (*hər bir hərf ancaq bir şəkli malik olmalıdır; yazı soldan-sağa yazılmalıdır*) irəli sürərək, ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi mümkünlüyünü qeyd edir. 1870-ci ildə o, ərəb əlifbasının latın hərfləri əsasında dəyişdirilməsi ilə bağlı ilk layihəsini tərtib edir və layihəni, bu məsələlərlə ciddi maraqlanan gənc Məhəmməd Ağa Şaxtaxtılıya (1846-1931) göndərir. Bundan sonra o, öz layihəsində bəzi hərflərin şəkillərini dəyişir və 1873 ildə özünün latın əlifbası layihəsinin son variantını hazırlayır. Bəzi mənbələrdə bu layihənin əlyazmasının bir vaxtlar Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevdə olduğu qeyd olunsada, təəssüf ki, bu tarixi sənədi nə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin fondunda, nə M.F.Axundovun özünün fondunda, nə də başqa arxiv materialları arasında tapmaq mümkün olmadı.

Artıq bu illərdə M.F.Axundovun əlində 2 tip layihə vardı.

O, 1873-cü ilin iyun ayının 18-də Tiflisdəki Osmanlı konsulunun müavini Ömər Səbri vasitəsilə İstanbulda çıxan "Həqayiq" qəzetinin redaktoruna göndərdiyi məktubunda yazırdı: *"Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifbası hərflərindən seçilərək tərtib edilməlidir ki, onu soldan sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırkı əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu hazırda olduğu kimi sağdan sola yazmaq olar"*.

Mirzə Fətəli Axundov
(1812-1878)

Yuxarıdakı müddəaların ən vaciblərindən biri hərflərin vahid şəkllə malik olması fikridir. Hərflərin şəkllərinin latın hərflərindən götürülməsi fikri də, məhz bu məsələdə M.F.Axundov tərəfindən təklif olunan variantlardan biri və onun fikrincə, ən uyğunu olaraq irəli sürülmüşdür. O, 1875-ci ildə Fərhad Mirzəyə məktubunda yazır: *“Bu üç fikirdən, mənim zənnimcə, üçüncü fikir (hərflərin şəkllərinin latın hərfləri şəklləri ilə əvəz edilməsi- İ.İsaxanlı) daha üstün və məqsədə daha yaxındır. Çünki onunla oxumaq, yazmaq və çap etmək işləri asanlaşmış olur”*.

Bu illərdə, M.F.Axundov artıq ərəb əlifbasının islahı ideyasından tam əl çəkir və onun latın əlifbası ilə dəyişdirilməsindən başqa bir variantı qəbul etmədiyini yazırdı: *“Soldan-sağa yazılıb oxunan, sözlərin tərkibində bütün sait hərfləri samitlər sırasına daxil olan və bütün nöqtələri atılmış əlifbada başqa heç bir xəttin hərflərini qəbul etmirəm və heç vaxt da qəbul etməyəcəyəm.”*

Üzünmüddətli səylərinə baxmayaraq M.F.Axundov nəinki əlifbanın dəyişdirilməsinə, onun islah olunmasına da nail ola bilmədi. Bunun əsas səbəbləri barədə Fərhad Ağazadənin fondunda maraqlı arxiv materiallarına rast gəldik və onun bəzi fikirlərini, heç bir yerdə çap olunmadığını nəzərə alaraq, burada olduğu kimi verməyi qərara aldıq.

“Nəyə görə o qədər islahatçı, o qədər təklif olduğu halda ölkələrin heç birində – nə Türkiyədə, nə İranda, nə də o vaxtın Rusiyasında bir dənə də olsun müsbət hökumət reaksiyası olmayıb?”

Doğrudur, ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən hər belə bir təklifə və ya onun əleyhinə bəzən səslər ucalırdı; bəzən bu və ya digər islahatın xeyrinə xeyli geniş ictimai hərəkət meydana gəlirdi və aylarla və hətta illərlə dövrü mətbuat səhifələrində müzakirə olunurdu. Lakin nəhayət hər şey unudulurdu, hər şey arxivə təhvil verilirdi. Axı burada xalq təşəbbüsü yox, görünür ki, əllərində bu kimi ictimai sualların həll olunma taleyi olan başqa siniflərin qarışması lazım idi. Bu siniflər isə Türkiyədə, eyni zamanda xəlifələr olan sultanların hökuməti, İranda özlərinə “zillillah” (Allahın kölgəsi) deyən şahların hökuməti, keçmiş Rusiyada isə çarların despot hökuməti idi. Çoxmilyonlu türk-tatar əhəlinin mədəniyyət suallarının taleyi bax bu üç hökumətin əlində idi.

İslahatçılar çox yaxşı bilirdilər ki, müvafiq hökumətin iştirakı olmadan belə məsələlər həll oluna bilməzdi.

Bu vəziyyəti hamıdan əvvəl M.F. Axundov nəzərə almışdı. Baxmayaraq ki, türk-tatar kütləsinin əksəriyyəti keçmiş Rusiya imperiyasının ərazisində yaşayırdı, M.F. Axundov, ilk növbədə, İran və Türkiyə hökumətinə müraciəti lazım bilmişdi. Əlbəttə ki, o, bu əməli əsassız etməmişdi.

Çar mütləqiyyəti öz türk-tatar vilayətlərində tam başqa məqsədi güdürdü: o, bu yerlərdə pravoslavlığı yaymaq istəyirdi. Orada türk-tatarların ana dilində bir dənə də olsun hökumət məktəbi olmayıb; kitab, qəzet və jurnal olmayıb. Onların nəşrinə icazə verilirdisə, onda bu icazə xüsusi şərtlərlə və məhdudlaşdırmalarla verilirdi. Məsələn: "Tərcüman" qəzetinin (krım tatarı İsmail bəy Qasprinski (1851-1914) tərəfindən 1883 cü ildə təsis edilmişdir-İ.İsaxanlı) nəşrinə yarısı rus dilində buraxılmaq şərti ilə icazə verilmişdi.

Bəli, belə bir dövrdə rus hökumətindən yerli əhəlinin mədəni-maarif işlərinə qarışmaq haqqında xahiş etmək ağılasız idi. Ondan missioner yardımı, kilsə tikilməsi və istənilən başqa bir şey haqqında xahiş etmək olardı, lakin türk-tatar vilayətlərində ərəb əlifbası islahatının həyata keçirilməsi işində yardım göstərmək haqqında xahiş etmək mümkün deyildi. Onda yalnız tək ruslaşdırma siyasəti aparılırdı.

M.F. Axundov yardım haqqında rus hökumətinə müraciət etməməyi əqləbatan bilir və buna görə o, tez və müsbət nəticələr əldə edəcəyinə ümid edərək, fəaliyyət sahəsini Konstantinopola keçirir.

O, düşünürdü ki, dindar sultan (ya onun hökuməti) milyonlarla savadsız müsəlmanların vəziyyətini başa düşəcək, ərəb əlifbasının islahı və ya dəyişdirilməsi haqqında əmr verəcək və Sultanın belə bir əmri elan edilən kimi, bütün müsəlmanlar, o cümlədən Rusiyanın türk-tatarları, xəlifənin (türk sultanları eyni zamanda xəlifələr sayılırdı) əmrini dərhal icra edəcəklər.

Çoxmilyonlu müsəlmanların xəlifəsi sayılan Sultan heç vaxt Quranın yazıldığı əlifbadan imtina etmək haqqında qərar verməzdi! Hətta onun islahı haqqında da söhbət gedə bilməzdi! Xəlifə Şəriatin və Quranın tələblərinin himayəçisidir. O, Quranın yazıldığı əlifbanı ləğv

etməyə və ya dəyişdirməyə yox, onun istifadəsini həvəsləndirməyə borclu idi.

Bax bu vəziyyəti M.F. Axundov nəzərindən qaçırtmışdı.

Bəli, onun Konstantinopol və Tehran ayanlarına bu müraciətləri nahaq idi.

Başqa tədbirlər lazım idi. Başqa dövr lazım idi. Hər xalqın özünü dərk etməsinə, xalqların öz məktəblərinə malik olub, orada uşaqlarını öz ana dilində və dilinin konstruksiyasına (quruluşuna) daha uyğun gələn əlifba ilə öyrətməsinə şərait yaradan quruluş lazım idi. Bu şəraitləri isə nə çar mütləqiyyəti, nə sultan istibdadı, nə də şah rejimi verə bilərdi.”

Mirzə Melkum Xan
(1833-1908)

Beləliklə, əlifba məsələsində heç bir dəyişikliyə nail ola bilməsə də, ərəb əlifbasında hərflərin şəkillərinin latın hərfləri ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə M.F.Axundovdan gəlmişdir. Bu ideyanın həyata keçirilməsi missiyası isə təxminən yarım əsr sonra, başqa insanların üzərinə düşəcəkdə.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədən danışanda, M.F.Axundovun müasiri və dostluq münasibətləri olan Mirzə Melkum Xan (1833-1908) haqqında da bir qədər danışmaq lazım gəlir.

Milliyyətə erməni olan Mirzə Melkum Xan (o, müsəlmanlığı qəbul etmişdi) fars dilində əlifba məsələsinə həsr edilmiş 2 fundamental əsər «Şeyx və Vəzir», «Məbdəi tərəqqi» (inkışafın başlanğıcı) əsərlərini yazmışdır. Bu kitabların hər ikisinin tərcüməsi (ərəb əlifbası ilə türk dilində) 1905-ci ildə Bakıda, 1907-ci ildə Tiflisdə nəşr etdirilmişdir.

M.F.Axundov yeni əlifba uğrunda Mirzə Melkum Xanın fəaliyyətini çox yüksək qiymətləndirirdi. O, Mirzə Melkum Xanın London-da İranın səfiri təyin olunmasından təəssüflənərək, 1875-ci ilin noyabr ayının 8-də Mirzə Yusif Xana məktubunda yazırdı: “İranda tək birçə nəfər hikmət sahibi yazıçı meydana gəlmişdi, təəssüf ki, onun da qəd-

rini bilməyib Londonda həbs etdilər. Onun vəzifəsi məgər səfirlikdir? Onun vəzifəsi öz bilik və arzularını qələmə almaqdır. Əgər o, Tehrandə qalsaydı, ehtimal etmək olardı ki, onun səyi nəticəsində bəlkə də islam əlifbasını dəyişdirmək mümkün olardı”.

“Xristianlar arasında İslamın ən sədaqətkar dostlarından biri, hətta birincisi” kimi qiymətləndirilən Mirzə Melkum Xan ərəb əlifbasının islahı yolunda xüsusi layihələr hazırlamış və M.F.Axundova məktublarından bəzilərini öz əlifbası ilə yazmışdır.

Yeni əlifba uğrunda mübarizədə, haqqında mütləq danışılması lazım gələn şəxsiyyətlərdən biri də M.F.Axundovun davamçılarından olan, 1889-ildə İranın Qafqazda Baş Konsulu olmuş Mirzə Riza Xandır (1853-1935).

19-cu əsrin 70-ci illərində, ərəb əlifbasının islahı yolunda fikirlərin yüksək vüsət aldığı bir dövrdə “Muşaq” adlı erməni qəzeti və “Qolos” adlı rus qəzeti ərəb əlifbasının çətinliklərindən yazır və bunu bəhanə gətirərək müsəlman uşaqlarının erməni və rus məktəblərində oxuması təkliflərini irəli sürmüşdülər. Bu məsələdən təsirlənən Mirzə Riza Xan, 1879-cu ildə latın hərfləri ilə “Risaleyi-Rüşdiyə” (Alphabet Ruchdie) adlı əlifba kitabçası çap etdirmişdir. Lakin hərflərin sayının çox olması (əlifbada 49 hərf var idi), sətirüstü işarələrə həddindən artıq yer verilməsi, eləcə də bir sıra hərflərin şəklinin bir-birinə çox yaxın olması və s. məqamlar bu əlifbanın tətbiqinə və uğur qazanmasına imkan verməsə də, latın əlifbasına praktik keçid baxımından bu əlifba tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu, Yaxın və Orta Şərqdə latın əlifbası ilə çap olunan ilk əlifba kitabıdır.

Azərbaycan dilində olan mənbələrdə Mirzə Riza Xan barəsində tərcümeyi-hal xarakterli heç bir

Mirzə Riza Xan
(1853-1935)

məlumatı rast gəlmədiyimizdən burada onun haqqında bir qədər danışmağı lazım bildik.

Mirzə Rıza Xan 1853-cü ildə Təbrizdə anadan olub. Hələ gənc yaşlarında türk, fars, ərəb dillərini yüksək səviyyədə öyrənərək, ədəbiyyat, riyaziyyat kimi elmlərə yiyələnən Mirzə Rıza Xan xarici dilləri öyrənmək məqsədilə İstanbula gəlir. İki il ərzində fransız, yunan, ingilis və alman dillərini öyrənərək İstanbuldan Tiflisə gəlir. Burada rus dilini də öyrənir və 1877-ci ildə İranın Tiflisdəki Baş Konsulluğunda tərcüməçi, sonra isə baş tərcüməçi işləyir. 1880-ci ildə Tiflisdə yaşayan iranlılardan ibarət «Maarif» məclisi yaradır və yuxarıda adı çəkilən əlifba kitabını fransız dilinə tərcümə edərək bu məclisin gəliri hesabına çap etdirir. 1882-ci ildə «Xan» ləqəbi alır və 1886-cı ildə Rusiyada İran səfirinin müşaviri təyin edilir. 3 ilə yaxın burada işləyir və 1889-cu ildə Mirzə Rıza xan Baş General rütbəsi alır və elə həmin il İranın Qafqazda Baş Konsulu vəzifəsinə təyin edilir. 1890-cı ildə Tiflisdə kasıblar, imkansızlar və müəllimlərə yardım məqsədilə xeyriyyə cəmiyyəti yaradır.

Bundan sonra da, davamlı olaraq, müxtəlif ölkələrdə dövlət vəzifələrində çalışan Mirzə Rıza Xan müxtəlif vaxtlarda İran, Türkiyə, Rusiya, İtaliya, Fransa və bir sıra başqa Avropa dövlətlərinin müxtəlif dərəcəli orden və nişanları ilə təltif edilib.

20-yə yaxın kitabın müəllifi olan Mirzə Rıza Xan, eyni zamanda, “Daneş” ləqəbi ilə fars və fransız dillərində şirin şerlər və hekayələr yazmışdır. O, fars dilində olan şer və hekayələrini bir yerə toplayaraq “Müntəxəbe Daneş” adlı kitab halında çap etdirmişdir. Mirzə Rıza Xanın həyatı ilə bağlı bu məlumat da elə onun “Müntəxəbe Daneş” kitabından götürülmüşdür.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası bir variant olaraq M.F. Axundovdan gəlsə də bu məsələ uğrunda heç kim ciddi və planlı iş görməmişdi. Düşünmək olar ki, M.F. Axundovdan sonra ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi yolunda mübarizə yeni vüsət almalı idi. Çünki, ortada M.F. Axundov tərəfindən irəli atılan latın əlifbası ideyası və konkret layihə artıq mövcud idi. Lakin bu baş vermədi. Əlifba uğrunda əsas mübarizə yenə də ərəb əlifbasının ciddi is-

lahı üzərində qurulurdu və latın əlifbası ideyası sanki unudulmuşdu. Faktik olaraq bundan sonra heç kim yeni latın hərflı layihələr irəli sürməmiş (Mirzə Rıza Xanın yuxarıda deyilən əlifba kitabçası istisna olmaqla) və bunu ciddi müzakirə obyektinə çevirməmişdir.

Əlifba məsələsi müəllimlər qurultayında

1906-1907-ci illərdə əlifba məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Bununla bağlı Bakıda keçirilən birinci (1906) və ikinci (1907) müəllimlər qurultayı haqqında qısaca danışmaq zəruridir.

1906-cı il may ayının 21-də Nəriman Nərimanov (1870-1925), Həsən bəy Zərdabi (1842-1907), Fərhad Ağazadə (1880-1931) və başqalarının fəal iştirakı ilə bir sıra müəllimlər Bakıda, “Nicat” Cəmiyyətinə bir yerə yığılaraq rus-azərbaycan məktəblərindəki vəziyyəti müzakirə edirlər. Ətraflı müzakirələrdən sonra 3 bənddən ibarət aşağıdakı qərar qəbul edilir.

- 1. Avqust ayının 15-də Bakıda müsəlman müəllimlərindən bir iclas (qurultay) tərtib olunsun və iclasa Qafqazın hər yerindən müəllimlər dəvət olunsunlar.*
- 2. Müəllimlərə bu iclasda müzakirə olunacaq məsələlər yazılıb məlum olunsun.*
- 3. Əgər məclisə qeyri yerlərdən müəllimlər az gəlsələr, Bakı müəllimlərinin iclasını iclası-ümumi hesab etsinlər və onun qətnaməsinə külli müəllimlər itaət etsinlər* (burada və bundan sonrakı bütün sitatlarda orfoqrafiya saxlanılmışdır).

Bundan sonra qurultaya hazırlıq işlərinin yüksək səviyyədə aparılması üçün Nəriman Nərimanov (sədr), Həsən bəy Zərdabi, Fərhad Ağazadə, Əlisgəndər Cəfərzadə və Yusif Əfəndizadədən ibarət xüsusi komissiya təşkil edilir. Qurultayda müzakirə ediləcək hər hansı bir məsələyə aid bütün suallarla yalnız 3 nəfərə- Nəriman Nərimanov, Həsən bəy Zərdabi və Fərhad Ağazadəyə müraciət edilməsi tövsiyə edilirdi. May ayının 21-dən avqust ayının 11-nə qədər 12 iclas keçirilir və müzakirələr nəticəsində keçiriləcək müəllimlər qurultayına hazırlıq işləri tam başa çatdırılır və qurultay avqustun 15-də başlayır.

Birinci qurultayda, əsasən, yeni tədris proqramları, bu tədris proqramlarına uyğun dərslərlərin hazırlanması, tədrisdə «dal metod»un ləğv edilməsi, yeni təlim metodunun müəyyənləşdirilməsi yolu ilə məktəblərdə tədrisin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, müəllimlərin hüquqlarının qorunması, Azərbaycan dili dərslərinin həftəlik saatlarının artırılması və bir sıra başqa məsələlər üzrə vacib qərarlar qəbul edilir. Fərhad Ağazadə qurultayın katibi olmuşdur.

İkinci qurultayın bir il sonra keçirilməsi planlaşdırılır və bu dövərə qədər Azərbaycan dilində müxtəlif dərslər kitablarının yazılması tövsiyə edilir.

İkinci qurultay 1907-ci il avqust ayının 25-də başlayır. Birinci qurultayın tövsiyələrinə uyğun olaraq, Fərhad Ağazadə Abdulla Əfəndizadə və Süleyman Sani Axundovla birlikdə ərəb əlifbasının ciddi islahı üzərində qurulmuş bir “əlifba” kitabının layihəsini hazırlamışdılar.

Qurultayın 28 avqust tarixli iclasında bu “əlifba”nın üstünlüklərini sübut etmək üçün Fərhad Ağazadə ətraflı çıxış edir və əlifbanın tətbiq edilməsi məsələsini qaldırır. Bu məsələ ətrafında iclasda möhkəm müzakirələr və hətta mübahisələr olur. Sonda belə qərara alınır ki, şərti olaraq Fərhad Ağazadəyə və başqa bir müəllimə (təəssüf ki, mənbələrdə bu müəllimin kimliyi haqqında məlumat əldə etmək mümkün olmadı) bu əlifbanı tətbiq etməyə müvəqqəti icazə verilsin, müəyyən müddətdən sonra bunun məktəblilər tərəfindən necə qavranılması, uşaqların hansı zaman ərzində kitab və ya qəzet oxumaq səviyyəsinə çatması yoxlanılsın və sonra qəti qərar qəbul edilsin. Başqa mənbələrdə bu məsələnin sonralar necə cərəyan etməsi haqda məlumat tapa bilməsək də, Fərhad Ağazadəyə istinad edərək deyə bilərik ki, qurultayda qəbul olunan bu qərar elə oradaca unudulmuş və nəticəsiz qalmışdı. Fərhad Ağazadə yazır: *«Qurultayın sədarətində əyləşmiş şəxslərin məharəti buradadır ki, nə şişi yandırdılar, nə də kababı, əlifbamızın qüsurlarını inkar etmədilər. Bizə də izn verdilər ki, yeni əlifbamızı təcürübədən keçirək. Lakin Maarif direktoru bizə izn verərdimi ki, hökumət məktəbində hələ misli görünməmiş, nəticəsi bəlli olmayan bir əlifbanı təlim edəydik, rəsmi məktəbdə təcürübələr yapaydıq? İştə, qüsurlar*

lar etiraf olundu. Bizim təklif etdiyimiz əlifba da əllərimizdə qalub dünya işığını görmədi. Bundan istifadə edərək, yoldaşlarımızdan Mahmud bəy Mahmudbəyov cənabları, Çernyayevskinin üsuluna tabe olaraq müsəvvər türk əlifbasını (M. Mahmudbəyovun «Türk əlifbası və ilk qıraət» dərslisi nəzərdə tutulur-İ. İsxanlı) yaratdı ki, indiyə qədər davam edən əlifbaların ən dəyərlisidir».

Fərhad Ağazadə İkinci Müəllimlər qurultayında əlifba məsələsinin müzakirəsinə nail olsa da bundan uzağa getmək mümkün olmadı və bununla bağlı hər hansı bir ciddi qərar qəbul edilmədi. Artıq müzakirələrlə ciddi nailiyyət əldə ediləcəyinə inanmayan Fərhad Ağazadə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) 1907-1908-ci illərdə, nəzərdə tutulmuş bütün ciddi dəyişiklikləri özündə birləşdirən “ikinci il” (əlifba təlimindən sonra oxunan birinci kitab) kitabını çap etdirirlər. Bu kitaba qarşı çox böyük narazılıqlar və hücumlar olsa da, kitab nailiyyətsiz ötürülmədi. Faktik olaraq bu kitabla və onun təsiri altında yazılmış bir sıra başqa dərsliklərlə köhnə ərəb əlifbasının zəifliyi və yararsızlığı sübut olundu, islah olunmuş yeni əlifba və yazı qaydaları yavaş-yavaş Azərbaycanca və Azərbaycandan kənar müxtəlif mətbuat orqanlarında, o cümlədən məşhur “Tərcüman” qəzetində təbliğ olunmağa başlandı. Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq, əlifba məsələsində rəsmi qayda da ciddi dəyişikliyə nail olunması müşkül bir işə çevrilmişdi. “Sanki bu bir müqəddəs şeydir, buna dolaşanın əlləri quruyarmış” (ifadə Fərhad Ağazadəninindir).

Vacib bir faktı da qeyd edək ki, ikinci qurultayda Fərhad Ağazadə ərəb əlifbasının ciddi islahı uğrunda çalışsa da, hələ 1906-cı ildə o, latın qrafikalı bir əlifba layihəsi hazırlamışdı. Görünür, o zaman ərəb əlifbasının yeni latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilə bilməsinə ciddi inanmadığına görə o, qurultayda daha real məsələni - ərəb əlifbasının islah edilməsi məsələsini qoymuşdur. Lakin bu fakta söykənərək hələ o illərdə Fərhad Ağazadənin latın əlifbası haqqında düşündüyünü deyə bilərik.

latın əlifbası layihələri və «ərəbistlər»ə qarşı mübarizə

Əlifba məsələsində yeni canlanma Rusiyada Oktyabr inqilabından sonrakı dövrə təsadüf edir.

1917-ci ildə Rusiyada dalbadal baş verən iki inqilab çar Rusiyasının devrilməsi və Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi. Həmin illərdə Azərbaycanda Məmməd Əmin Rəsulzadə (1884-1955), Əlimərdan bəy Topçubaşov (1865-1934) və başqalarının rəhbərliyi altında aparılan siyasi iş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasına gətirib çıxartdı.

Bu dövrdə Azərbaycanda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi prosesi çox geniş vüsət almaqda idi və bu məsələdə ən fəal yənə Fərhad Ağazadə olmuşdur.

O, tez-tez mətbuatda əlifba ilə bağlı məqalələrlə çıxış edir, müxtəlif müəlliflər tərəfindən təklif olunan əlifba layihələri haqqında məlumatlar verir, əlifba məsələsini mətbuatın diqqət mərkəzində saxlayırdı. Artıq əlifba məsələsinin kifayət qədər ciddi müzakirə obyektinə çevrildiyini görən hökumət 1919-cu ildə məsələyə müdaxilə edir, bu məsələ ilə bağlı mart ayının 21-də hökumətin nümayəndəsi Xudadat bəy Məlik Aslanovun məruzəsi dinlənir və nəticə olaraq 427 saylı xüsusi qərar qəbul edilir. Qərarla Xudadat bəy Məlik Aslanovla birlikdə əlifba islahatı ilə bağlı xüsusi komissiyanın yaradılması xalq maarifi nazirinə həvalə edilir və bu qərara uyğun olaraq xalq maarifi naziri yanında xüsusi komissiya yaradılır.

Fərhad Ağazadə bu komissiyanın üzvü olsa da, o vaxt xəstə olması ilə əlaqədar komissiyanın iclaslarında iştirak edə bilmir. Lakin bu məsələlərlə bağlı öz fikirlərini «Azərbaycan» qəzetinin 276, 278, 281, 294, 296 və 302-ci nömrələrində çap etdirdiyi «Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti» və «Dilimizin türkləşməyinə çarələr» adlı silsilə məqalələrində bildirir. O, bu yazılarında ərəb əlifbasının faydasızlığını sübut edir və inkişafa nail olmaq üçün latın əlifbasına keçidin yeganə düzgün yol olduğunu ciddi dəlillərlə əsaslandırır.

Bu komissiyada 3 layihəyə baxılır. Bunlardan biri Abdulla Əfəndizadənin, biri Məhəmməd Ağa Saxtaxtlının, biri də Abdulla Tağızadə ilə Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi.

Müzakirələr nəticəsində Abdulla Əfəndizadənin layihəsi qəbul edilir və onun «Son türk əlifbası» adı ilə çapına icazə verilir. Layihənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi üçün parlamentə müraciət edilir. Lakin bu məsələnin parlamentdə müzakirəsinə imkan olmur və 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycanda hakimiyyət çevrilişi baş verir, sovet hakimiyyətinin hərbi maşını Qızıl Ordu Azərbaycanı işğal edir.

Beləliklə, «Son türk əlifbası» tətbiq olunmamış qalır. Bu haqda Fərhad Ağazadə yazır. *“Abdulla bəyin əsəri olan “Son Türk əlifbası” həm ərəb, həm də latın hərflərilə çap edilib ortalığa çıxmışdı isə də, aprel döndərişi səbəbilə məktəbə, məişətə tətbiq edilməyib, boş-boşuna allərdə qalmışdı”*. Təbii ki, bundan sonra müəyyən müddət əlifba məsələsi arxa plana keçir və məsələnin müzakirəsi müvəqqəti olaraq unudulur. Amma bu susqunluk çox çəkmir, 1921-ci ilin oktyabr ayında Əlirza Rəsizadənin “Kommunist” qəzetində çap etdirdiyi “Əlifbamızı düzəltməkdənsə, dilimizi düzəltməyə çalışalım” adlı yazısı ilə əlifba məsələsində təxminən 6 ay sürən sükut pozulur. Bu yazıya Fərhad Ağazadə “Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri” adlı mübahisə rəhunda yazılmış silsilə yazıları ilə cavab verir (“Kommunist” qəzeti, № 228-230, 232-235, 1921). Bu yazılarında Fərhad Ağazadə əlifbanın dəyişdirilməsi vacibliyini çox ciddi dəlillərlə sübut edir və bununla da mətbuat müzakirələrinə, demək olar ki, son qoymuş olur. Bu haqda Fərhad Ağazadə özü yazır: *“Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri adlı bu məqalələr mübahisə təriqi ilə yazılmışdırsa da, açıq-açığına meydana girib “Şərqli”nin (F.Ağazadənin–İ.İsaxanlı) iddialarını çürütməyə heç kəsdə cürət olmadı”*.

Bundan sonra əlifba məsələsində daha praktik addımlar atılmağa başlanılır.

1921-ci ilin dekabr ayından başlayaraq hər həftənin cümə günləri N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə, dil və əlifba məsələlərinə həsr edilmiş müzakirələr keçirilirdi. Bu müzakirələr zamanı - 30 dekabr və 6 yanvar tarixli iclaslarda əlifba məsələsində iki cərəyan yarandı. “Latinçi-

lar” (ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsini israr edənlər) və “ərəbistlər” (ərəb əlifbasının islahı tərəfdarları). Yanvar ayının 13-də hər iki tərəfdən ayrıca komissiya yaradıldı. “Latınçılar” komissiyasının ümumi tərkibi 8 nəfərdən ibarət idi. Fərhad Ağazadə (sədr), Xudat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə, Məhəmməd Əmin Əfəndizadə, Həmid Şaxtaxlı, Azad Əmirov, Əhməd Pepinov, və Hüseyn İsrafilbəyov. “Latınçılar” komissiyasına Fərhad Ağazadənin sədr seçilməsi onun əlifba məsələsində latınçılar arasında böyük hörmət və söz sahibi olduğunu göstərirdi. O dövrdə Azərbaycanda istifadə olunan ərəb əlifbasına müəyyən dəyişikliklər etməklə bu əlifbanın saxlanılmasının keyli tərəfdarları olsa da, əlifbanın yeni latın əlifbası ilə əvəz olunmasını yeganə düzgün yol hesab edənlər daha sistemli və əsaslı dəlillər gətirməklə bu mübarizədən qalib çıxdılar.

O zaman “ərəbistlər” aşağıdakı 7 müddəanı ortaya qoyaraq latın əlifbasına keçidə heç bir ehtiyac olmadığını israr edirdilər.

- 1) *Hurufatın çətinliyi mədəniyyətə mane ola bilməz, olsaydı, sabbiqədə ərəblərin və indi də yaponların mədəniyyəti olmazdı. Firənglərin və ingilislərin də imlaları çətinidir, fəqət onların da mədəniyyəti bundan müşkülə düşməmişdir.*
- 2) *Ərəb hurufatının çətinliyindən farslar və ərəblər özləri heç bir şikayət etmirlər.*
- 3) *Hərgah ərəb hurufatının təbdilinə ehtiyac varsa, latın hurufatına nə üçün tərcih verilsin? Başqası yaramazmı?*
- 4) *Latın hurufatı qəbul edilərsə, köhnə ədəbiyyatımızın başına nə gələcəkdir?*
- 5) *Latın hurufatını camaət qəbul edərmı?*
- 6) *Latın hurufatını qəbul edub-etməmək məsələsi üçün Azərbaycan cumhuriyyəti dar bir yerdir. Yalnız burada qəbul edilərsə, islam millətlərindən ayrılmış qalar.*
- 7) *Hərgah latın hurufatına ehtiyac varsa, bunun qəbulu inqilab yolilə deyil, təkamül yolilə icra etməlidir.*

Məhz Fərhad Ağazadə bütün bu suallar üzrə kəsərli dəlillərlə bu fikirlərin səhv olduğunu və latın əlifbasına keçidin ən düzgün və

qaçılmaz yol olduğunu sübuta yetirdi və faktik olaraq bundan sonra ərəbistlərin mövqeləri ciddi surətdə zəiflədi.

Bir neçə həftə ərzində keçirilən bu çox vacib müzakirələrin nəticəsi olaraq həm “ərəbistlər”ə, həm də «latınçılar»a öz vahid layihələrini hazırlayıb hökumətə təqdim etmək təklif edildi. “Ərəbistlər” vahid layihə hazırlaya bilmədilər, lakin «latınçılar» bir neçə müzakirələr keçirərək aprel ayında vahid layihə hazırlayıb hökumətə təqdim etdilər və bu layihə hökumət tərəfindən təsdiq edildi.

Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin fəaliyyəti

1922-ci ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi (AYTƏK) təşkil edildi. Komitənin yaradılmasında məqsəd dilimizi, yazı və oxu sistemimizi sadələşdirmək məqsədilə ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə əvəz edilməsi prosesini tənzimləmək və həyata keçirmək idi. Komitənin ilk tərkibi 5 nəfərdən ibarət idi. Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Xudadat Məlik Aslanov, Abdulla Tağızadə və Əhməd Pepinov.

Komitənin dəqiq yaranma tarixi, ilk tərkibi, sədrin seçilməsi və bir sıra başqa məsələlərlə bağlı konkret arxiv materiallarına rast gəlmədik, olan materiallar arasında isə xeyli uyğunsuzluqlar var. Müxtəlif mənbələrdə komitənin yaranma tarixi olaraq müxtəlif tarixlər göstərilir. Komitənin keçirdiyi iclasların protokolları da bu tarixlərin hansının doğru, hansının yanlış olduğunu haqqında dəqiq mənzərə yaratmır.

Komitənin ilk sədrinin kimliyi haqqında da qarışıq məlumatlar var. Məsələ ilə bağlı dərc olunmuş bütün mənbələrdə komitə sədrinin Səməd Ağamalıoğlu olduğu göstərilirsə də, arxiv materialları bu məsələyə tam aydınlıq gətirir. Komitənin 1922-ci ildə müxtəlif təşkilatlarla çoxsaylı yazışma sənədlərindən, o cümlədən Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun özünün imzası ilə aparılmış yazışmalardan tam aydın olur ki, 1922-ci ilin noyabr ayının 20-nə qədər komitənin sədri Fərhad Ağazadə olmuş, Səməd Ağamalıoğlu isə komitənin fəxri və siyasi sədri olmuşdur. 1922-ci ilin noyab-

rın 20-dən etibarən (Fərhad Ağazadənin ayağının təşrih olunması ilə bağlı), sədr vəzifəsini müəyyən müddət Abdulla Tağızadə icra etmiş və təxminən 1923-cü ilin mart ayında Səməd Ağamalıoğlu komitəyə sədr seçilmişdir. Bundan sonra Fərhad Ağazadə komitənin sədr müavini, nəşriyyat şöbəsinin müdiri vəzifələrində çalışmışdır.

Komitənin yaranmasıyla, yeni əlifba hərəkatı daha sistemli, daha planlı şəkildə həyata keçirilməyə başladı.

Fəaliyyətinin ilk dövründə komitə öz işini 3 istiqamətdə aparırdı:

1. Redaksiya və nəşriyyat şöbəsi

- Komitənin qəzet, jurnal və materiallarının dərc olunması və onların yayılması.

2. Təlim və elm şöbəsi

- Uşaqlar və böyüklər üçün əlifbanın tərtibi;
- Yeni əlifba hərəkatı yolunda lazımı kitabların yazılması.

3. Təşkilati şöbə

- Azərbaycanda və Türk-tatar xalqlarının yaşadıkları başqa yerlərdə komitənin şöbələrinin yaradılması;
- Mühazirələr, disputlar təşkil edilməsi yolu ilə yeni əlifba fikrinin xalq arasında geniş miqyasda həyata keçirilmə ideyasını reallaşdırmaq və onu həyata keçirmək yollarını müəyyənləşdirmək məqsədilə bütün türk xalqlarının iştirakı ilə bir qurultay çağırılmasına hazırlıq işlərinin aparılması;
- Uşaqların və böyüklərin yeni əlifbaya öyrədilməsi, eləcə də, bu yolda xüsusi təlimatçı və təbliğatçıların hazırlanması üçün nümunəvi məktəblərin açılması.

AYTƏK-nin 14 iyul 1922-ci ildə Fərhad Ağazadənin sədrliyi ilə keçirilən iclasında Azərbaycanın rayonlarında və Azərbaycandan kənarında komitənin bir sıra yerli təşkilatlarının yaradılması məsələsi müzakirə edilir və çox keçmir ki, komitənin aşağıdakı yerli təşkilatları yaradılır.

1922-ci ildə Şuşada, Qazaxda, Tovuzda, Gəncədə, Şəkiddə, Ağdamda, Şəmkirdə, Zakatalada, Göyçayda, Ağdaşda, Sabirabadda, Salyanda, Şamaxıda, eləcə də Azərbaycandan kənarında Türkünstanda, İrəvanda, Tiflisdə, 1923-cü ildə Qubada, Cəbrayıldadır.

Ərəb əlifbasının latin əlifbası ilə əvəz edilməsində bu komitə həlledici rol oynadı və Yeni Türk əlifbasının düzülüşü müəyyənləşdirildi. Bu əlifba qəbul edilərkən təqdim edilən 4 layihədən Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun layihəsi daha çox istifadə edilmişdi (Qalan 2 layihə Abdulla Əfəndizadə və Məhəmməd Şaxtaxtının layihələri idi). Burada bir məqama diqqət yetirək. 1919-cu ildə Maarif Naziri yanında yaradılan komissiyada müzakirə edilən 3 layihədən biri məhz Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidovun birlikdə təqdim etdikləri layihə idi. Lakin o zaman bu layihə deyil, Abdulla Əfəndizadənin layihəsi əsas olaraq götürülmüşdü. Göründüyü kimi keçən 2 il ərzində Abdulla Tağızadə və Mirəziz Seyidov hər biri öz layihəsini hazırlamış, «latınçılar» komissiyasında öz layihələrinin əsasən qəbuluna nail ola bilmişdilər. Ümumiyyətlə, latinləşmə uğrunda müburizə bir hərəkət şəklini aldığı vaxtdan, bu prosesin sonuna qədər bir sıra şəxslər, o cümlədən Fərhad Ağazadə, Məhəmməd Ağa Şaxtaxtılı, Həmid bəy Şaxtaxtılı, Abdulla Əfəndizadə, Abdulla Tağızadə, Mirəziz Seyidov müxtəlif layihələr təklif etməkdə daha fəal olmuşlar. Adı çəkilənlərdən hər birinin öz əlifba layihəsi olmuşdur.

Aparılan işlər nəticəsində «Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1923-cü il 20 oktyabr tarixli qərarı ilə yeni əlifba, ərəb əlifbası ilə bərabərhüquqlu və 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarla məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu» .

Qeyd edək ki, bu komitə yeni əlifba ilə bərabər, müsəlman dünyasında istifadə olunan rəqəmlərin əvəzinə indiki Avropa rəqəmlərini də qəbul etmişdi. Onu da qeyd edək ki, bu avropa rəqəmlərini Azərbaycanda ilk dəfə F.Ağazadə işlətmişdir. Fərhad Ağazadənin AYTƏK-dəki fəaliyyəti o qədər genişəhatəli və məhsuldardır ki, bu rolu dərk etmək və əyani surətdə görmək üçün onun təşkilatın iclaslarında iştirakı və fəaliyyəti ilə bağlı məqamların xronoloji ardıcılıqla verilməsini ən doğru yol hesab edirik. Beləliklə:

AYTƏK-nun 13 iyun 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 1-ci iclasında Səməd Ağamalioğlunun təklifi ilə, “komitənin işlərinin tez və səliqəli getməsi, təşkilatın qüvvətlənməsi və canlanması məqsədilə” komitə daxilində 8 nəfərdən ibarət xüsusi idarə yaradılır, Fərhad

Ağzadə idarənin sədri seçilir və 27 iyul tarixdə ona bu vəzifəsini təsdiq edən vəsiqə verilir.

AYTƏK-nun 23 iyun 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 2-ci iclasında əlifbanın yenidən çapdan çıxması münasibəti ilə tədbir təşkil olunması qərara alınır və tədbirdə əsas mühazirəçi olaraq Fərhad Ağzadə çıxış edir. Elə bu iclasda ona xəstəliyi ilə əlaqədar iyul ayının 1-dən etibarən 2 aylıq məzuniyyət verilməsinə baxmayaraq işlərin çoxluğu cəmi 3 həftədən sonra onu işə qayıtmağa məcbur edir.

AYTƏK-nun 14 iyul 1922-ci il tarixdə keçirilən sayca 4-cü iclasında Fərhad Ağzadəyə xəstəliyi ilə bağlı məzuniyyət verilməsi və bununla bağlı maddi köməklik göstərilməsi qərara alınır. Eyni zamanda qərara alınır ki, Moskvada yaşayan başqa türk millətləri nümayəndələri ilə əlaqələr yaratmaq və komitənin bir şöbəsinin orada açılması üçün Səməd Ağamalıoğlu Moskvaya ezam olunsun.

AYTƏK-nun 25 iyul 1922-ci il tarixdə Fərhad Ağzadənin sədrliyi ilə keçirilən sayca 5-ci iclasında yeni əlifbaya alışanların oxuması üçün qəzetlərdə yeni əlifba ilə ayrıca sütun verilməsi, M.F.Axundovun hürufat xüsusunda olan əlyazmalarının, pulla da olsa, Salman Mumtazdan alınması və s. məsələlərlə yanaşı Fərhad Ağzadənin «nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?» əsərinin çap edilməsi məsələsi müzakirə olunur və kitab bəyənilərək tezliklə 2.000 nüsxə ilə çap edilməsinə qərar verilir.

Komitənin 4 avqust, 14 avqust və 27 avqust tarixlərində keçirilən sayca 6-cı, 7-ci və 8-ci iclaslarında Fərhad Ağzadənin “Yeni imla” kitabçası geniş müzakirə edilir, təklif olunan dəyişikliklərin Əhməd Pepinov tərəfindən düzəldilməsindən sonra çapa verilməsi qərara alınır.

Komitənin 27 avqust tarixində keçirilən iclasında xüsusi qəzet buraxmaq məsələsi əsas yer tutur.

Müzakirələr nəticəsində bununla bağlı aşağıdakı qərar qəbul edilir: *“Müvəqqəti olaraq “Kommunist” qəzetində əvvəlki kimi bir sütun buraxmaq ilə (yeni əlifba ilə - İ. İSaxanlı) bərabər, həftəlik “Yeni yol” adlı bir qəzetin də çıxarılmasına çalışmalı və bu xüsusda hazırlıqlar görməli”*.

18 oktyabr 1922-ci ildə keçirilən sayca 13-cü iclasda Fərhad Ağazadə yeni əlifba yolunda qəzet və jurnalların rolundan danışır və bu haqda geniş məlumat verir. Bu iclasda Səməd Ağamalioğlunun təklifi ilə belə bir qərar qəbul edilir ki, qısa müddətdə yeni kitablar nəşr edilsin. Əgər komitə tərəfindən yeni kitablar təklif edilməzsə, ərəb əlifbası ilə yazılmış kitablardan bəziləri yeni əlifba ilə çap etdirilsin. Bu məsələnin müzakirəsində Fərhad Ağazadə qəti olaraq belə bir fikrin üzərində durur ki, ərəb əlifbasıyla yazılmış kitabların məzmunuzluğunu nəzərə alıb, yeni kitablar nəşr etmək lazımdır. Bu məsələ ilə ciddi məşğul olmaq üçün Cəlil Məmmədquluzadə (sədr), Abdulla Tağızadə və Hacı Kərim Sanılıdan ibarət bir komissiya yaradılır. Bu iclasda Fərhad Ağazadənin təklifi ilə komitə üzvlərinin məvacibinin 50 manat artırılması qərara alınır.

15 noyabr 1922-ci ildə keçirilən 16-cı iclasda Fərhad Ağazadəyə ayağının təşrih edilməsi ilə bağlı noyabrın 20-dən müalicəsi qurtarana qədər məzuniyyət verilir və onun işlərinin aparılması Abdulla Tağızadəyə tapşırılır.

9 fevral 1923-cü ildə keçirilən 19-cu iclasda Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə Fərhad Ağazadənin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır?” kitabı haqqında məruzə edir və kitabın yenidən 1500 nüsxə çap edilməsi qərara alınır.

20 fevral 1923-cü ildə keçirilən 20-ci iclasda «Yeni yol» qəzetində keyfiyyətin yüksəldilməsi üçün komitə üzvləri X. Məlik Aslanov, Əhməd Pepinov və C. M. Əfəndiyevin qəzet ilə yaxından əlaqədə işləmələri qərara alınır. Üstəlik qərara alınır ki, qəzətdə kənar adamların yazdıqları yazıya görə hər sətərə 1 qəpik verilsə də, komitə əməkdaşlarına bu işlərə görə sətirhesabı deyil, yalnız hər ayın sonunda müəyyən kompensasiya verilsin.

11 aprel 1923-cü ildə keçirilən 22-ci iclasda komitə üzvlərinin məvacib məsələsi müzakirə edilir və Fərhad Ağazadəyə, Cəlil Məmmədquluzadə ilə birlikdə, ən yüksək 17-ci dərəcəli məvacib təyin edilir.

Bu dövrdə Fərhad Ağazadə səhhətində olan problemlərlə bağlı komitənin iclaslarında müntəzəm iştirak edə bilmir. 5 iyul 1923-cü

ildə keçirilən 28-ci iclasda ona məvacibi qabaqcadan ödənilməklə iyulun 15-dən etibarən yenidən 2 aylıq məzuniyyət verilir. O, xəstə olmasına baxmayaraq, onu yeni əlifbanın bəzi hərflərinin dəyişdirilməsi ilə bağlı yaradılan komissiyanın tərkibinə daxil edirlər. (Cəlil Məmmədquluzadə, Hacı Kərim Sanılı, Abdulla Tağızadə, rəssam Əzim Əzimzadə ilə birlikdə) və sonradan, 7 mart 1924-cü il tarixli iclasda bu məsələ ilə yalnız Abdulla Tağızadə və Fərhad Ağazadənin məşğul olması məqsəduyğun hesab edilir.

10 yanvar 1924-cü ildə keçirilən ilin 1-ci iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat işləri haqqında danışır, eləcə də Azərbaycanda şrift tökən fabrikinin vacibliyindən söhbət açır və onun təklifi ilə Azərbaycan Xalq Komissarları Şurasına müraciət edilməsi qərarlaşdırılır.

30 yanvar 1924-cü ildə keçirilən 2-ci iclasda Fərhad Ağazadə komitə tərəfindən nəşr edilən kitabların məzmununa ciddi fikir verilməsi və bunun üçün xüsusi müsabiqə keçirilməsi təklifi ilə çıxış edir.

AYTƏK-nin 31 dekabr 1923-cü il tarixli sərəncamı ilə komitə 4 şöbəyə bölünərsə də, 30 mart 1924-cü il tarixli iclasda müzakirələr nəticəsində komitənin aşağıdakı 5 şöbəyə bölünməsi qərara alındı: Nəşriyyat şöbəsi (müdir Fərhad Ağazadə), Bakı və dairəsi (müdir Bəhram Bəhramov), Qəzalar (müdir Cabbar Məhəmmədzadə), Qəzet (idarə heyəti üzvləri Bəhram Bəhramov və Cəlil Məmmədquluzadə), İdarə (müdir İdris Həsənlı).

25 aprel 1924-cü ildə AYTƏK-nin fəaliyyəti haqqında ümumi məruzədə komitənin təxminən 2 illik fəaliyyəti ümumilikdə yüksək qiymətləndirilməsə də, Fərhad Ağazadənin (həmçinin Abdulla Tağızadənin) səmərəli fəaliyyəti xüsusi qeyd edilmişdir.

1924-cü il iyulun 22-dən etibarən Fərhad Ağazadə müalicə məqsədilə Moskvaya göndərilir və sentyabrın 9-da qayıdaraq öz vəzifəsinin icrasına başlayır.

24 dekabr 1924-cü ildə keçirilən iclasda “Gələcək” adlı məcmuənin buraxılması qərara alınır və məcmuəyə plan tərtib edilməsi Fərhad Ağazadəyə tapşırılır.

24 fevral 1925-ci ildə keçirilən ilin ilk iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat şöbəsinin, komitə yaranandan bu günə qədərki fəaliyyəti haqqında, geniş məruzə edir. Bu iclasda Fərhad Ağazadə Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə “Yeni yol” qəzetinin nəşriyyat kolleqiyasına da üzv seçilir.

25 mart 1925-ci ildə keçirilən iclasda, 4-cü Azərbaycan Şuralar Qurultayının qərarına uyğun olaraq, 1925-1926-cı tədris ilindən etibarən 1-ci dərəcəli məktəblərin hansı qruplarında YTƏ-nin tətbiq olunması məsələsi müzakirə edilir. Bunu müəyyənləşdirmək üçün 3 nəfər AYTƏK-dən və 1 nəfər də XMK-dan olmaqla bir komissiya yaradılır. Fərhad Ağazadə də bu komissiyaya daxil edilir.

5 may 1925-ci ildə komitə nəzdində Fərhad Ağazadə, Vəli Xuluflu, Qəhrəman Qaraqaşlı, Həsən İmanov və Yusif Əlizadədən ibarət daimi nəşriyyat komissiyası yaradılır.

6 may 1925-ci ildə keçirilən iclasda Fərhad Ağazadəyə xəstəliyi ilə əlaqədar 200 (iki yüz) manat maddi yardım göstərilir.

AYTƏK RH-nin 22 avqust 1925-ci ildə keçirilən iclasında Fərhad Ağazadə Akademiyanın Leninqradda keçiriləcək 200 illik yubiley mərasimi haqqında məruzə edir və komitənin bu tədbirdə təmsil olunması üçün uyğun təlimatın hazırlanması da ona tapşırılır. Qərara alınır ki, hazırda komitənin işlərinin çoxluğu ilə bağlı komitə nümayəndələrinin bu tədbirdə iştirak etmə imkanı olmadığından, tədbirdə komitəni prof. A.N. Samoyloviç, prof. Bəkir Çobanzadə və həmin dövrdə Leninqradda təhsil alan tələbə Abdulla Tağızadə təmsil etsinlər. Bu məqsədlə avqustun 23-də Fərhad Ağazadə adı çəkilənlərə komitə adından müraciət göndərir.

AYTƏK RH-nin 23 oktyabr 1925-ci ildə keçirilən iclasında Fərhad Ağazadə komitənin nəşriyyat işləri haqqında məruzə edir. 2 həftə ərzində nəşriyyat şöbəsinin gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması üçün M.C.Məhəmmədzadə (sədr), Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, Teymur Hüseyinov və M.S.Ordubadidən ibarət xüsusi komissiya yaradılır.

3 noyabr 1925-ci ildə AYTƏK-nin Bakıda keçiriləcək Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda iştirakı ilə əlaqədar hazırlıq görən

komissiyanın iclası keçirilir. Qurultayda komitənin fəaliyyəti xüsusundə məruzə edilməsi Fərhad Ağazadəyə həvalə edilir.

AYTƏK-nin 25 dekabr 1925-ci ildə keçirilən ilin son iclasında, Azərnəşrdə nadir kitabların çap edilməsi üçün lazımı vəsaitin müəyyən edilməsi məqsədi ilə 5 nəfərdən ibarət (Yusif Nazirov, Əhməd Pepinov, Dadaş Zeynallı, L.M. Lifşits və Fərhad Ağazadə) xüsusi komissiya yaradılır və Fərhad Ağazadə komissiyanın sədri seçilir.

Yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniyası

AYTƏK-in yaradılmasından sonra yeni əlifba yolunda savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniyası geniş vüsət alır. Bu məsələdə də Fərhad Ağazadə ən fəallardan olmuşdur. Yeni əlifbanın öyrədilməsi metodları ilə bağlı o, müxtəlif təlimatlar hazırlayır, prosesə ciddi nəzarət edirdi. Onun yeni əlifbanın öyrədilməsi məsələsinə aid qeydləri, eləcə də «ikiillik müddətdə SSRİ respublikalarında yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün metod və tədbirlər»i xeyli maraq kəsb edir.

Əslində savadsızlığın ləğv edilməsi kompaniya hələ AYTƏK yaranmamışdan əvvəl-1920-ci ildən başlanmışdı. Həmin ilin sentyabrında Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində “savadsızlıqla mübarizə komissiyası” yaradıldı və bu komissiyanın rəhbərliyi altında Bakıda və rayonlarda savadsızlığın ləğv edilməsi kursları və məktəblərinin açılması prosesi başlandı. 1921-ci ilin aprelində isə bütün siyasi maarifləndirmə işlərini birləşdirmək və koordinasiya etmək məqsədilə XMK-da “Ali Siyasi Maarif” (ASM) idarəsi yaradıldı və savadsızlıqla mübarizə məsələsinə bu idarə nəzarət etməyə başladı. Rayonlarda savadsızlıq daha böyük miqyas aldığı üçün onunla mübarizə də geniş müstəvidə aparılmalı idi. Bu məsələdə ASM idarəsinin həyata keçirdiyi savadsızlığın ləğv edilməsi üzrə səyyar məktəblər xüsusi rol oynadı. Bu səyyar məktəblər kəndlərdə bu işlə məşğul olacaq qüvvələrin kifayət qədər olmaması səbəbindən yaradılmışdı və kənddə yaşayanların ən savadsız hissələri ilə iş aparırdı.

1923-cü ilin dekabrında XKS nəzdində Q.Musabəyovun sədrliyi ilə “Savadsızlıqla Mübarizə Komitəsi” yaradıldı. Azərbaycanda savad-

sızlığın ləğvi prosesinin 1930-cu ilin aprelinə - Azərbaycanda Sovet Hakimiyyətinin qurulmasının 10 illik yubileyinə qədər başa çatdırılması planlaşdırılmışdı.

1924-cü ilin yanvar ayında ASM idarəsində, “məhv olsun savadsızlıq” (doloy neqramotnost) cəmiyyətinin yaradılması məsələsi geniş müzakirə edildi və iyulun 17-də bu cəmiyyət təsis edildi. İlk dövrdə cəmiyyətə Həmid Sultanov rəhbərlik edirdi. Sonradan onu Səməd Ağamalıoğlunun əvəz etməsi cəmiyyətin işlərinin daha sürətlə getməsinə təkan verdi. Qısa müddət ərzində Bakıda və rayonlarda cəmiyyətin şöbələri yaradıldı. Bu cəmiyyət öz vəsaiti hesabına savadsızlığın ləğvi məktəbləri, kursları, dərnləri və s. açmaqla savadsızlığın ləğv edilməsində mühüm işlər gördü.

AYTƏK-nin 1 oktyabr 1923 - 1 oktyabr 1924-cü il aralığında fəaliyyəti haqqında hesabatda göstərilir ki, bu 1 il müddətində komitə tərəfindən, savadsızlığın ləğvi yolunda, 26 adda 334.000 tirajla dərslik, uşaq ədəbiyyatı, müxtəlif kitabça və broşürlər çap edilmişdi. Qeyd edək ki, bu zaman ən böyük tirajla (50.000 ədəd) Hacı Kərim Sanılı-nın “Böyükələr əlifbası” kitabı, Arjennikovun “1-ci məsələ kitabı”, Fərhad Ağazadənin müəlliflərdən biri olduğu (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyovla birlikdə) «ikinci il» və «Yeni türk əlifbası» (S.S Axundzadə və M.C. Məhəmmədzadə ilə birlikdə) kitabları çap olunmuşdu (1, iş-38). Bir faktı da qeyd edək ki, yeni əlifba ilə savadlanma yolunda Yeni Türk Əlifbası Komitəsi və başqa nəşriyyatlar tərəfindən 1928-ci ilin noyabr ayının 1-ə qədər 473 adda, 2.377.350 tirajla kitab çap edilmişdi.

Bakı və onun dairəsində savadsızlığın ləğv edilməsi kampaniyasının həyata keçirilməsində AYTƏK-nin qarşısında 2 yol dururdu. Birincisi, komitə öz vəsaiti və öz kadrları hesabına yeni əlifba kursları açıb savadsızlığı ləğv edir. İkincisi, komitə Bakı Maarif Şöbəsi (BMS) ilə birlikdə işləyir, bu missiyanın həyata keçirilməsinə yalnız nəzarət və mənəvi rəhbərlik edir. Komitənin maddi durumu kifayət qədər yaxşı olmadığından, birinci yolun seçilməsi məqsədəuyğun olmur və komitə ikinci yolu seçir.

BMŞ ilə birlikdə işləyərək komitə aşağıdakıları həyata keçirməli idi.

- BMŞ tərəfindən açılmış və açılacaq savadsızlığın ləğv edilməsi kursları üçün müəllimlər seçib hazırlamaq və mövcud müəllimlərin bu istiqamətdə bilik və səviyyələrini BMŞ-nin nümayəndələri ilə birlikdə yaradılmış komissiyada araşdırmaq.
- BMŞ tərəfindən açılan kurslarda işin gedişinə nəzarət etmək, onu təftiş etmək və ortaya çıxan qüsurların aradan qaldırılmasına çalışmaq.
- 2-ci maddəni həyata keçirmək üçün xüsusi təlimatçılar müəyyənləşdirmək. Bunları ya BMŞ-dən almaq, ya da başqa yerlərdən dəvət etmək.
- Aparılan işlər barəsində mükəmməl statistika aparmaq.
- Nəşriyyat işlərini gücləndirmək, yeni əlifba öyrənənləri həvəsləndirmək məqsədi ilə təlim kitablarından başqa müxtəlif məcmuələr və kitabçalar çap etdirmək.
- 2 həftədə bir dəfə BMŞ ilə birlikdə yığıncaq keçirərək nöqsanları və onların aradan qaldırılması yollarını müəyyənləşdirmək.
- «Yeni yol» qəzetini kurslarda yeni əlifba öyrənənlərə çatdırmaq, eləcə də Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Şurası vasitəsi ilə fəhlələr arasında bu qəzetə ucuz abunə yazılmasını təşkil etmək, lazım gələrsə bəzi yerlərdə qəzeti pulsuz paylamaq.
- Yeni əlifbanın yayılması və bunun faydalı olduğunu göstərmək və sübut etmək üçün Rayon Komitələrinin təbliğat və təşviqat şöbələri ilə birlikdə geniş fəhlə iclasları çağırmaq və ya çağırılmış icaslardan istifadə etmək.
- Qadınlar arasında bu işin həyata keçirilməsi üçün qadın təşkilatları (məsələn, Əli Bayramov Qadınlar Klubu) ilə işbirliyi qurmaq.
- Lenin Kommunist Gənclər İttifaqı ilə birlikdə gənc Türk kommunistlər arasında savadsızlığın ləğv olunması xüsusunda təbliğat və təşviqat aparmaq.

- Bakı şəhərində bütün xərcləri müdavimlərdən almaq şərti ilə bir-iki kurs açmaq.

1925-ci il iyulun 6-da rayon partiya komitələri təbliğat-təşviqat şöbələri nümayəndələrinin iştirakı ilə Bakı şəhər partiya komitəsində keçirilən iclasda AYTƏK-nin məsul katibi Yusif Nazirov komitənin apardığı işlər haqqında məruzə edir. Bu məruzə əsasında Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Bakı Şəhər Komitəsinin sərəncamı ilə Bakı və rayon partiya komitələri nəzdində AYTƏK-nin şöbələrinin yaradılması qərara alınır.

Şöbələrin yaradılmasında məqsəd Bakıda və rayonlarda yerləşən bütün təşkilatlarda (azərbaycanlılar və ya azərbaycan dili bilənlər varsa) YTƏ dərnəklərinin yaradılması, onların ədəbiyyatla təmin edilməsi, geniş təbliğat-təşviqat kampaniyasının aparılması, yerli nəşriyyatların yeni əlifba ilə ədəbiyyatların buraxılmasına cəlb edilməsi, «Yeni yol» qəzetinə geniş abunə kampaniyasının aparılması və s. işlər görməklə yeni əlifbanın öyrənilməsini sürətləndirmək idi.

Partiya komitələri nəzdində belə şöbələrin yaradılması, artıq AYTƏK-nin rayonlarda olan filiallarının böyük vəsait hesabına saxlanılmasını lüzumsuz edirdi. Məhz bunları nəzərə alaraq 1926-cı il yanvarın 1-də Komitə özünün rayon filiallarının fəaliyyətini dayandırdı. Bundan sonra Komitənin yalnız 2 tip filialları fəaliyyətdə idi.

Birincisi, Komitənin hesabına fəaliyyət göstərən filiallar: Tiflisdə, İrəvanda və Naxçıvanda. İkincisi, komitədən heç bir vəsait almada fəaliyyət göstərən filiallar: Dağıstan, Başqırdıstan, Çeçenstan, Kırım, Kabardin Balkar, Özbəkistan, Türkmənistan və Qazaxstanda. Komitə bu filialları yalnız lazımi göstərişlər – instruksiyalar və ədəbiyyatla təmin edirdi.

Komitənin 23 oktyabr 1925-ci tarixli qərarı ilə 18 noyabr 1925-ci ildə AYTƏK və ASM arasında savadsızlığın ləğv edilməsi ilə əlaqədar bir müqavilə imzalandı.

Müqaviləyə görə komitə, Azərbaycanın rayonlarında savadsızlığın ləğv edilməsi kurslarının açılması hüququnu ASM-ə verir, ASM komitənin hesabına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarında 160 ədəd 5 aylıq savadsızlığın ləğv edilməsi kursları açmağı öhdəsinə götürür və

komitə hər kursa görə ASM-ə 200 rubl vəsait ödəyir. Kurslarla bağlı qalan bütün xərclər və tədbirlər ASM-in hesabına həyata keçirilir. Komitənin 1 oktyabr 2005 – 1 oktyabr 2006 aralığında fəaliyyəti haqqında hesabatından aydın olur ki, həmin kurslar göstərilən sayda açılsa da, onların fəaliyyəti, alınan vəsaitin hara və necə xərclənməsi və s. məsələlər barədə ASM-dən ətraflı məlumatlar almaq mümkün olmamışdır və bununla bağlı göstərilən hesabatda ASM-in fəaliyyəti qənaətbəxş hesab edilməmişdir.

Göstərilən 1 il ərzində müxtəlif təşkilatların hesabına Azərbaycanda 2.212 savadsızlığın ləğv edilməsi kursları açılmış və bu kurslarda ümumilikdə 40.134 adam (orta hesabla hər kursda 18 nəfər) YTƏ ilə savadlanmışdır.

Bu kurslardan 160-ı (ümumilikdə 2880 nəfər) AYTƏK-nin hesabına açılmışdı.

Maraq üçün qeyd edək ki, belə kurslarda 1 nəfərin savadsızlığının ləğvi komitəyə təxminən 11-12 rubla başa gəlirdi.

Komitənin müxtəlif dövrləri əhatə edən hesabatlarına və başqa statistik arxiv materiallarına əsaslanaraq deyə bilərik ki, əgər 1922-1925-ci illərdə yeni əlifba ilə savadlananların sayı cəmi 24.774 nəfər idisə, 1928-ci ilə qədər bu rəqəm sürətlə dəyişərək 200.000-ni ötmüşdü. Ümumiyyətlə, məlum statistik rəqəmlərə görə 1922-1927-ci illər arasında yeni əlifba ilə savadlananların sayı 231.447 (aşağıdakı mənbədə bu rəqəm 231.531 göstərilmişdir) nəfər idi ki, bu da əhalinin, təxminən, 13%-i demək idi. Fərhad Ağazadə qeyd edir ki, əgər savadsızlığın ləğv edilməsi ilə bağlı bütün təşkilatlardan məlumatlar vaxtılıq vaxtında dəqiq verilmiş olsaydı, ehtimal ki, bu rəqəm 300.000 ətrafında olardı.

Savadsızlığın ləğv edilməsi kurslarının açılması ilə ASM, BSM, Kultotdel, Soyuz Qornyakov, müxtəlif cəmiyyətlər (məsələn, «Məhv olsun savadsızlıq» cəmiyyəti), AYTƏK və onun şöbələri, Maarif Nazirliyi (məktəblilər arasında) və s. təşkilatlar məşğul olurdu. Bütün bu təşkilatlar, başa çatmış yeni türk əlifba kursları haqqında komitəyə xüsusi anket vərəqi təqdim edirdi. Bu vərəqədə kursda dərs deyən müəllim, kursun açıldığı yer, kursun açıldığı və başa çatdığı vaxt, kur-

sun xərcini ödəyən təşkilat, kursda iştirak edənlərin və kursu müvəffəqiyyətlə bitirənlərin sayı, iştirakçıların cinsi, ictimai vəziyyəti, milliyəti və s. haqqında dəqiq statistik məlumatlar öz əksini tapırdı və bu da kurslarda savadsızlığını ləğv edənlər haqqında komitənin əsas statistik mənbə sənədləri idi. Anket vərəqinə müəllimin imzası ilə kursda iştirak edənlərin tam siyahısı da əlavə olunurdu. Belə kurslarda iştirak edənlərin təxminən 5-10%-i köhnə əlifba ilə savadlı olur, qalanları isə hər iki əlifbada tam savadsızlar olurdu.

Savadsızlığın ləğv edilməsi yolunda təbliğat-təşviqat işləri ilə həmkarlar ittifaqları, komsomol təşkilatları, müxtəlif cəmiyyətlər, Orduda təbliğat şöbələri (əsgərlər arasında), müxtəlif klublar (məsələn Əli Bayramov Qadınlar Klubu), partiya təşkilatları nəzdində təbliğat-təşviqat şöbələri, müəssisələr nəzdində yaradılmış dərnekələr və s. məşğul olurdu.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın çağırılması zərurəti

Azərbaycanda 1922-ci ildən fəaliyyət göstərən Yeni Türk Əlifba Komitəsinin apardığı işlər nəticəsində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 1924-cü il 27 iyun tarixli qərarı ilə yeni əlifba məcburi və dövlət əlifbası hesab olundu.

Belə bir dövrdə, təbii ki, Sovetlər Birliyi ərazisində yaşayan başqa türk-tatar xalqlarının bu məsələyə münasibəti və bu prosesin həmin xalqlar arasında yayılması diqqətdən kənar qala bilməzdi.

«Məhz bu məsələdə real mənzərəni öyrənmək üçün 1924-cü ildə Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə xüsusi nümayəndə heyəti yaradıldı və bu heyət Simferopol, Daşkənd, Orenburq, Ufa və Kazan şəhərlərinə səfər edərək, orada yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə görüşlər keçirdilər».

Bu səfərin yaranma zərurəti, səfər zamanı aparılan görüşlər, bu görüşlərdə ayrı-ayrı türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ideyasının həyata keçirilməsi yolunda meydana çıxan çətinliklər və bunların aradan qaldırılması tədbirləri və s. haqqında, yeni əlifba ideyasının həyata keçirilməsinin fəal iştirakçısı, milliyyətçə özbək olan Xalid Səid

1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi «Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım» adlı xatirə-memuarında geniş bəhs edir. Qeyd edək ki, bu kitab birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan dilində dərc olunan ilk kitabdır.

Müəllif bütün türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ideyası mənzərəsinin öyrənilməsi və bununla bağlı xüsusi səfərin təşkil edilməsi vacibliyini belə izah edir: *“Zatən osmanlılar, qazaxlar, özbəklər arasında da bu məsələ (latın əlifbası məsələsi-İ.İsaxanlı) yox deyildi; ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etməyirlərdi. Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə (Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsi - İ. İsaxanlı) daha artıq cəsarət verdi. O, müvəffəqiyyətlərin yekununu göstərməyə və qonşu türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazım idi. Komitə bundan əvvəl onlar ilə (ayrı-ayrı türk-tatar xalqları ilə-İ.İsaxanlı) xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir heyət səfəriyyə təşkil edildi. Bunlar Şuralar ittifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlar ilə görüşəcəklərdi”*.

Beləliklə, Səməd Ağamalıoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Vəli Xulufu və Xalid Səiddən ibarət xüsusi heyət 1924-cü il sentyabrın 7-də SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının müxtəlif təbəqəli nümayəndələri ilə yeni əlifba xüsusunda görüşlər keçirmək məqsədilə Bakıdan yola düşdülər.

Dağıstanda yeni əlifbanın qəbulu üçün xüsusi iş görməyə, təbliğat aparmağa ehtiyac olmadığını yəqinləmiş heyət, Maxaçqalada dayanmağı lazım bilmir. *“Burada (Maxaçqalada – İ. İsaxanlı) qalmadıq, qalmaqda da lüzum yox idi. Çünki Dağıstan çoxdan öz fikrini bildirmişdi. Burada yeni əlifba xüsusunda müzakirə edilərsə heç bir şey yox idi. Dağıstan Azərbaycanla həmrəy idi. Buna görə də boş vaxt keçirmək istəmədik”*.

Sentyabrın 10-da heyət Simferopola çatır. Burada onlar Kırım Universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə ilə görüşür, (Bəkir Çobanzadə tezliklə Bakıya dəvət olunur, Universitetdə müəllimlik etməklə yanaşı, əlifba məsələləri ilə də ciddi məşğul olur, Mərkəzi İc-

raiyyə Komitəsi yanında yaradılmış Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (AYTƏK), sonralar isə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin (ÜMYTƏK) elmi şurasına rəhbərlik edir) onun mənzilində çox qısa bir müddət söhbət etməklə yeni əlifba xüsusunda abu-havanı öyrəndikdən sonra, sentyabrın 13-də bir iclas keçirirlər. Bu səfər yolunda ilk iclas idi. Bu iclasda bir neçə iştirakçının ciddi etirazı ilə üzləşsələr də, son nəticə olaraq onların bəzilərini fikrindən döndərməyə, qalanlarının da fikrində yumşalmaya nail olurlar. Bu iclasda ərəb hürufatının ən nüfuzlu tərəfdarlarından olan Həsən Səbri Ayvazov son sözünü belə söyləyir: *“Hürufat məsələsini ümum türk-tatar xalqlarının rəyilə bunların qurultayında həll etmək, maarif və mədəniyyətimizin istiqbalı üçün ən sağlam, ən əmin, ən təhlükəsiz və doğru bir yol olduğuna qaneəm*». İclasdan sonrakı abu-havanı Xalid Səid belə təsvir edir: *«Səməd ağa sözünü qurtararkən çox həyəcanlı, çox coşqun idi, gözlərində yeni əlifbanın eşq və sevdası parlayırdı... Səməd ağanın sevincinin hüdudu yox idi. İlk müvəffəqiyyət qazanan bir ordu komandanı kimi sevinirdi. Artıq Krım türkləri yeni əlifbaçılar tərəfə keçmiş hesab edilə bilərdi”*.

Baxçasarayda qısa səfər edən heyət “Tərcüman” qəzetinin mühərriri məşhur İsmayıl Qasprinskiyin evində qonaq olur. *“Yeni 2 binanı ziyarət etmədən keçməzdik. Bunlardan biri “Zəncirli mədrəsə”, ikincisi isə Baxçasarayda çıxan “Tərcüman” qəzetəsinin mühərriri məşhur İsmayıl Qasprinskiyin evi idi. Qapı önündə İsmayıl bəyin oğlu Rüşfət bəy bizi qarşıladı. Burası kiçik bir həyət idi. Həyətin solundakı alçaq bina “Tərcüman” qəzetəsinin mətbəəsi, qarşıdakı ikiqat bina isə İsmayıl bəyin yaşadığı ev idi. Sağdakı kiçik qapıdan evin baxçası ilə içəri qisminə girilirdi. Baxçanın o biri tərəfində, yüksək bir yerdə yapılmış şüşəbənd otağın Qasprinskiyin yaz zamanlarında çalışdığı otaq olduğunu söylədilər”*.

Bu səfərdən sonra yenidən Simferopola dönməyən heyət sentyabrın 15-də maarif evində daha bir iclas keçirir. Bu müzakirələrdə, əsasən, ərəb əlifbasının islahı tərəfdarlarının fəallıq göstərməsinə baxmayaraq, geniş müzakirələrdən sonra burada da yeni əlifba tərəfdarlarının sayının artmasına nail olunur. Bu iclasda Xalid Səid ərəb əlifbasının islahı

ideyasını Molla Nəsrəddinin məşhur lətifəsi ilə müqayisə edir: *“Məşhur Molla Nəsrəddin bir gün bir leylək tutmuş, uzun ayaqları və biçimsiz dimdiklərindən bildiyi quşlara bənzəmədiyini görmüş, bunu quşa bənzətmək istəmiş, çox biçimsiz olan dimdiyini dibindən, ayaqlarını da yarısından kəsmiş, “bax indi quşa bənzədin» demiş... Hurufatın islahı eynilə Molla Nəsrəddinin leyləyidir. Bilmirəm belə bir leyləyin yaşayacağına ümid edəcək qədər sadələvh bir adam aramızda tapıla bilərmi?”*.

Beləliklə, Krımdakı görüşlər ümidverici nəticələrlə başa çatır və heyət Moskvaya, oradan da, qısa müddət qaldıqdan sonra, Daşkəndə yola düşür. Daşkənddə rəsmi söz sahibləri ilə fikir mübadiləsi aparmaq mümkün olmasa da, keçirilən toplantılardan, müzakirələrdən belə nəticəyə gəlmək olardı ki, *“özbək və türkmən mütəxəssisləri yeni əlifba tərəfində idi. Qazaxlar isə yeni əlifbanı qəti surətdə qəbul etməyəcəklərini bildirmişlərdi, lakin məsələnin ümumi türkoloji qurultayında həll edilməsinin əleyhinə deyildirlər. Belə bir qurultay çağırıldığı təqdirdə iştirak edəcəklərinə dair söz verdilər. Qurultayda ərəb əlifbasının qələbə çalacağına əmin kimi idilər”*.

Daşkənd görüşləri belə qeyri-müəyyən bir ruhda başa çatsa da, məsələnin türk-tatar xalqlarının ümumi qurultayında həll olunacağı səviyyəsinə gəlməsini, müəyyən mənada, hər iki tərəf üçün ürəkaçan hesab etmək olardı. Çünki hər iki əlifba tərəfdarları bu qurultayda öz qələbələrinə güvənir kimi görünürdülər.

Daşkənddə keçirilən bu görüşlərdən sonra növbəti görüşlər Orenburqda, Ufada və Kazanda olmalı idi. Lakin oktyabrda Bakıda dərslər başladığına görə texnikumda dil və ədəbiyyat müəllimi işləyən Xəlid Səid oktyabrın 10-da geriyyə – Bakıya qayıdır. Qarşıdakı görüşdə haqqında qeydlər aparmağı Vəli Xulufu öhdəsinə götürür. Təəssüf ki, Vəli Xulufunun bu barədə heç bir yazısına rast gəlmədik. Amma Xəlid Səidin xatirələrindən aydın olur ki, həmin səfər oktyabrın 25-də başa çatır. Xatirələrdən bu da aydın olur ki, Ufa görüşlərindən çox razı qalan heyət, Orenburq və Kazandan narazı qayıtmışdı. Türk-tatar xalqları arasında yeni əlifba ilə bağlı vəziyyət bu səfərdən sonrakı dövr üçün belə ümumiləşdirilirdi: *“1924-cü ilin axırlarında Şuralar İttifaqı da-*

xilindəki cumhuriyyətlərdən Azərbaycan, Krım, Dağıstan, Başqırdıstan cumhuriyyətləri, Gürcüstan və Ermənistan türkləri yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə dair son sözlərini vermişdilər. Türkiyə cumhuriyyəti tərəddüd və şübhəli bir halda idi. Qazağıstan və Tatarıstanda qəbul edəcəklərini qəti olaraq bildirmişlər idi. Ancaq məsələ hələ tamamilə həll edilməmiş, ayrı-ayrı cumhuriyyətlər tərəfindən vaqə olan təklifə görə, ümumi bir qurultay çağırılmasının qəti surətdə lazım olduğu anlaşılmışdı". Bu qurultayda yuxarıda sadalananlardan başqa, bir sıra ayrı yerlərdən də (Türkiyə, İran, Əfqanıstan və. s) türklərin və xeyli sayda mütəxəssislərin dəvət olunacağını nəzərə alsaq, vəziyyətin kifayət qədər qeyri-müəyyən olduğunu anlamaq çətin deyil.

Türkoloji qurultayın çağırılması haqqında bundan əvvəl də fikirlər olsa da, məhz türk-tatar xalqlarının yaşadıkları yerlərə edilən bu səfər, belə bir qurultayın çağırılmasının qaçılmaz və çox vacib olduğunu sübut etdi.

Bu işlərin davamı olaraq Bakıda Türkoloji qurultayın keçirilməsi məsələsi reallaşdı.

Qurultaya ciddi hazırlıq məqsədilə qurultayqabağı Ümumazərbaycan müəllimlər konfransı çağırılmışdı. Bu konfrans fevralın 15-dən 19-a qədər davam etdi. Konfransda, Fərhad Ağazadə qurultayda edəcəyi məruzə haqqında geniş məlumat vermiş, eləcə də, yeni əlifbaya keçid prosesinin sürətləndirilməsi vacibliyindən danışmışdır. Onun bu fikri konfransın sonunda qəbul edilən qərar da öz əksini tapmışdır. Qərar qeyd edilirdi ki, biz başqa türk-tatar xalqlarının latin əlifbasına keçmələrini gözləməməliyik. Azərbaycan, bir dəqiqə belə dayanmadan, əhalisinin savadsızlığını yeni əlifba ilə aradan qaldırmalı və bu məsələdə başqalarına nümunə olmalıdır.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın işində Fərhad Ağazadə böyük fəallıq göstərmiş, martın 1-də keçirilən sayca 6-cı iclasda "türk dilində yazı qaydaları" mövzusunda məruzə etmişdir. O, məruzəsində, əsasən, belə bir tezis irəli sürür ki, «*türk-tatar dünyasında mövcud olan 3 əlifbadan, dəyişilməmiş şəkildə köhnə ərəb əlifbası türk dilinin yazı qaydalarına heç uyğun gəlmir, islah edilmiş ərəb əlifbası bu tələbləri qismən ödəyir, Azərbaycanda qəbul edilən yeni əlifba isə, heç*

bir istisnasız, dilin fonetik xüsusiyyətlərinə tamamilə cavab verir». Qurultayda həm ərəb əlifbası tərəfdarlarının, həm də latın əlifbası tərəfdarlarının iki əsas məruzə ilə çıxış etməsi nəzərdə tutulmuşdu. Latınçılar tərəfindən edilən məruzələrdən biri məhz Fərhad Ağazadənin məruzəsi idi.

Qurultayda əlifba məsələsi ilə bağlı əsas hadisələr martın 4-də keçirilən sayca 12-ci səhər iclasında baş verir. Fərhad Ağazadə, bu iclasda yenidən əlifba məsələsini qaldırır, əsaslı dəlillərlə ərəb əlifbasının islahının qəbul edilməz olduğunu və onun latın əlifbası ilə əvəz edilməsinin qaçılmaz olduğunu sübut etməyə çalışır. Bu məsələ ətrafında ciddi mübahisə düşür və çoxsaylı çıxışlardan sonra, həmin gün axşam iclasında həm ərəb əlifbası tərəfdarlarının, həm də latın əlifbası tərəfdarlarının irəli sürdükləri təkliflərin səsə qoyulması qərara alınır.

Beləliklə, 19-cu əsrin ortalarından M.F.Axundovla başlayan və Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra yeni vüsət alan yeni əlifba ideyası, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-a qədər davam edən Birinci Beynəlxalq Türkoloji qurultayda müzakirə edilərək, qurultayın 4 mart tarixli 13-cü iclasında səsverməyə qoyuldu. Bu tarixi səsvermə nəticəsində 101 nəfər latın əlifbası tərəfdarlarının təklifinə, 7 nəfər ərəb əlifbası tərəfdarlarının təklifinə səs verdi, 9 nəfər isə bitərəf qaldı və beləliklə də, latın əlifbasının bütün Türk-tatar respublikalarında tətbiq edilməsi yolunda çox ciddi bir qərar qəbul edildi: *"Yeni türk (latın) əlifbasının ərəb əlifbası və islah olunmuş ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki asanlıqını, eləcə də ərəb əlifbası ilə müqayisədə yeni əlifbanın mədəni-tarixi və tərəqqi baxımından böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq, qurultay yeni əlifbanı qəbul edir və onun həyata keçirilmə yollarını hər bir türk-tatar respublikasının öz öhdəsinə buraxır"*. Qurultay, bu məsələdə çox uğurlu işlər görmüş Azərbaycanın təcrübəsindən istifadə etməyi də türk-tatar və başqa xalqlara tövsiyə etmişdi.

Bu qurultaydan sonra, təxminən, 1 il ərzində, demək olar ki, türk-tatar xalqlarının yaşadıkları bütün ərazilərdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün yerli əlifba komitələri yaradılmışdı.

Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin yaranması

Qurultay başa çatdıqdan bir gün sonra, Səməd Ağamalıoğlunun təşəbbüsü ilə, qurultayda latın əlifbası lehinə səs vermiş türk-tatar xalqları nümayəndələrinin ayrıca bir xüsusi iclası keçirildi və yeni əlifbanın ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesinə təkan vermək və bunu tənziqləmək məqsədilə, bir mərkəzi təşkilatın yaradılması vacibliyi haqqında fikir meydana çıxdı. Belə bir təşkilatın yaradılmasına qədər bu funksiyaları, bu sahədə ilk addım atmış və xeyli təcrübəsi olan AYTƏK-in həyata keçirməsi planlaşdırıldı. Lakin tezliklə bu məsələ ilə köməkçi bir iş kimi yox, xüsusi bir iş kimi məşğul olacaq təşkilata ehtiyac bütün ciddiliyi ilə duyulmağa başladı.

1927-ci il fevralın 13-də Moskvada SSRİ MİK-nin sessiyası keçirilirdi. Sessiyada SSRİ ərazisində yaşayan türk-tatar xalqlarının nümayəndələrinin də iştirak etdiyindən istifadə edən Səməd Ağamalıoğlu, onların iştirakı ilə ayrıca bir toplantı keçirir və yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsi prosesini tənziqləmək məqsədilə xüsusi bir təşkilat yaratmağı təklif edir. S.Ağamalıoğlunun bu təklifi müsbət qarşılır və elə oradaca bu işlə məşğul olmaq üçün onun sədrliyi ilə 7 nəfərdən ibarət xüsusi komissiya yaradılır. Komissiya türk-tatar xalqlarına yaşadıkları yerlərdən öz xüsusi namizədlərini irəli sürmələri barədə müraciət edir. Təxminən 2 ay müddətində namizədlərin siyahısı toplanır və 39 nəfərdən ibarət komitə heyəti müəyyənəndirilir. Bu rəqəm respublikalar arasında belə bölünmüşdü: Azərbaycan–4, Gürcüstanda yaşayan türklər–1, Ermənistanda yaşayan türklər–1, Naxçıvan–1, Özbəkistan–4, Türkmənistan–2, Başqırdistan–2, Tacikistan–1, Dağıstan–2, Qazaxıstan–3, Qırğızıstan–1, Krım–1, Tatarıstan–2, Qara Qalpaq–1, Şimali Qafqaz (Dağıstandan əlavə) –3, ayrı-ayrı təşkilatlardan–10.

Nəhayət, SSRİ MİK-nin 11 may 1927-ci il tarixli sərəncamı ilə yeni əlifba hərəkatının Ümumittifaq miqyasda həyata keçirilməsini tənziqləmək məqsədilə Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsi (ÜMYTƏK) yaradıldı və Səməd Ağamalıoğlu bu komitənin sədri

seçildi. Komitənin əsas nümayəndəliyi Moskvada yerləşsə də, sonralar 1928-ci ilin may ayının 1- dən etibarən komitə Bakıya köçürüldü.

ÜMYTƏK-nin birinci plenumu

Komitə yaradıldıqdan təxminən, 3 həftə sonra, 1927-ci il iyunun 3-də ÜMYTƏK-nin ilk plenumu Bakıda çağırıldı. Plenumun çağırılmasını zəruri edən əsas səbəb, müxtəlif respublikalarda hazırlanmış əlifba layihələri arasında böyük fərqlərin olması və hər layihə sahibinin öz layihəsini ciddi müdafiə etməsi idi. Bu isə nəticədə yeni əlifba hərəkətinə ciddi mənfi təsir göstərəcək qədər təhlükəli ola bilərdi. Odur ki, vaxt itirmədən, bütün türk-tatar xalqlarını razı salacaq vahid əlifba formasına gəlmək, başqa sözlə, layihələrin unifikasiyasına (birləşdirilməsinə) nail olmaq lazım idi və elə buna görə də bu plenuma “unifikasiya plenumu” adı verilmişdi. Plenuma, əsasən, yeni əlifbanı artıq qəbul etmiş və yaxud qəbul etməyə rəsmi razılığını vermiş yerlərdən nümayəndələr dəvət olunmuşdu. Bununla yanaşı azsaylı xalqlar adından da, Moskvadan millətlərarası məsələlərlə məşğul olan mərkəzi təşkilatdan nümayəndələr var idi. Bir neçə gün davam edən müzakirələr nəticəsində, iyunun 6-da müxtəlif Türk-Tatar respublikaları tərəfindən təqdim edilmiş əlifba layihələrinin unifikasiya edilməsinə nail olundu və birləşdirilmiş yeni Türk əlifbası qəbul edildi (1, səh. 85). Unifikasiya edilmiş əlifbanın qəbul edilməsi, yeni əlifbaya keçməkdə tərəddüd edən xalqların son inadını qırılmış kimi görünürdü. “O, (ərəb əlifbası-İ. İSaxanlı) *bir daha dirilə bilməyəcək, bundan sonra ömrünü, yaşayan mətbuat dünyasında, mətbəələr aləmində deyil, arxivlər istirahət gahında keçirəcəkdir*”. Təqdim edilmiş layihələr arasında birləşdirilmiş yeni Türk əlifbasına ən yaxını AYTƏK-nin hazırladığı variant idi.

Fərhad Ağazadə plenumun işində çox fəal iştirak etmiş, birləşdirilmiş əlifbada hərflərin düzülüşünün, əsasən, Azərbaycan variantı üzrə aparılmasında məhz onun fikri keçərli olmuşdur. Belə ki, Qırğızıstan nümayəndəsi hərflərin düzülüşü üçün, ərəb və latın əlifbalarının hər ikisindən götürülmüş ortaq sistemə əsaslanan Qırğız variantını təklif

edəndə, Fərhad Ağazadə buna ciddi etiraz etmiş və yeganə düzgün variantın Azərbaycan variantı olduğunu kəsərli dəlillərlə sübut etmişdir.

ÜMYTƏK-nin ikinci plenumu

1928-ci ilin yanvar ayının 7-də ÜMYTƏK-nin 2-ci plenumu Daşkənddə çağırıldı. Bu plenumda iştirak etmək üçün ÜMYTƏK Fərhad Ağazadəyə 19 dekabr 1927-ci il tarixdə dəvətnamə göndərir və onun bütün xərclərinin ödənilməsini öz üzərinə götürür. Bu plenumda müzakirə olunan əsas məsələ, Bakı plenumunda unifikasiyaya nail olunduqdan sonrakı dövrdə yerli əlifba komitələrində görülən işlər idi. Bununla bağlı Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızistan və Şimali Qafqaz əlifba komitələrində görülən işlərə aid məruzələr dinlənildi. Nəticə olaraq, plenum ÜMYTƏK-nin fəaliyyətinin daha da genişləndirilməsi, yerli əlifba komitələrinə diqqətin artırılması, bu əlaqələrin gücləndirilməsi məsələsinin vacibliyini qeyd edir.

Fərhad Ağazadə Daşkənd plenumunun işində fəal iştirak etmişdir. Plenumda bir sıra nətiqlər Azərbaycanı unifikasiya edilmiş əlifbaya keçməməkdə suçlayırdılar. Unifikasiya edilmiş əlifbanın qəbul olunduğu Bakı plenumundan, təxminən 6 ay müddət keçsə də, Azərbaycanın unifikasiya edilmiş əlifba istiqamətində heç bir addım atmaması ona qarşı bu tip iradlara əsas vermişdi. (Azərbaycan unifikasiya istiqamətində ilk praktik addımını yalnız 1928-ci il oktyabr ayının 27-də AYTƏK-nin xüsusi iclasında, unifikasiya edilmiş əlifbanın 2 hərfini – “ş” və “ь” (indiki “ş” və “ı”) hərflərini qəbul etməklə atdı).

Plenumun yanvarın 9-da keçirilən 3-cü iclasında Fərhad Ağazadə orfoqrafik konfransın keçirilməsi zərurəti (bu orfoqrafik konfrans plenumdan təxminən 2 həftə sonra, yanvar ayının 25-30 aralığında Bakıda Xalq Maarif Komissarlığı (XMK) və AYTƏK təşkilatçılığı ilə çağırıldı) və yeni əlifbanın uğurla həyata keçirilməsi üçün xüsusi təbliğatçıların hazırlanması məqsədilə Moskvada keçirilən yay kursları haqqında məlumat verməklə yanaşı, Azərbaycanda unifikasiya edilmiş əlifbaya keçid prosesinin özünəməxsusluğundan danışır. O, qeyd edir ki, əlifbanın unifikasiya edilməsinə 1927-ci ildə nail olunmuşdursa da,

Azərbaycanda bu hərəkət təxminən 5 il əvvəl, 1922-ci ildən başlamışdır. Bu müddətdə Azərbaycanda hələ unifikasiya edilməmiş əlifba ilə xeyli işlər görülmüşdür, çoxlu sayda ədəbiyyat, xüsusən də dərsliklər çap edilmişdir. Odur ki, birdən-birə bütün bunları atıb tələsik unifikasiya edilmiş əlifbaya keçmək Azərbaycanın həyatında xeyli çətinliklər yaradar. Azərbaycan unifikasiya edilmiş əlifbaya keçir, lakin tədricən, pillə-pillə.

Bu iclasda prof. L.İ.Jirkov Azərbaycana ayrılan maliyyə yardımının dayandırılması təklifi ilə çıxış edərkən, Fərhad Ağazadə qeyd edir ki, Azərbaycanda işlər sona yetişmək üzrə olsa da, hal-hazırda maliyyə dəstəyinə böyük ehtiyac var. Xüsusən də buraxılan qəzetlərin buna ehtiyacı var. Yeni əlifbanın həyata keçirilməsində böyük rol olan qəzetlər, onsuz da maliyyə problemləri üzündən vaxtlı-vaxtında və lazımı tirajlarla çıxa bilmir.

Plenumun yanvarın 10-da keçirilən 4-cü iclasında Azərbaycanda unifikasiya məsələsi yenidən müzakirə obyektinə çevrilir. ÜMYTƏK-nin üzvləri Mahmud Nedim (Kırım) və Osman Alıyev (Özbəkistan) yenidən Azərbaycanı unifikasiya edilmiş əlifbaya keçməməkdə, bununla da bu istiqamətdə görülən ümumi işlərə mənfi təsir göstərməkdə, üstəlik Fərhad Ağazadənin özünü də 1927-ci ilin yayında Moskva-dakı yay kurslarında mühazirələr oxuduğu zaman unifikasiya edilmiş əlifbanı yox, Azərbaycan əlifbasını təbliğ etməkdə suçlayırlar. Bu fikirlərin yanlış olduğunu söyləyən Fərhad Ağazadə deyir: *“Mən əlifbanın yaranma tarixi ilə bağlı mühazirələr oxumaq üçün dəvət olunmuşdum və təbii ki, bununla əlaqədar, prosesin hər məqamını izləməliydim, əlbəttə Azərbaycan əlifbası haqqında da deməliydim. Kursların proqramını mən yox, ÜMYTƏK-si müəyyən etmişdi. Mühazirələrin mətni dəqiqliylə yazılmış və hazırda çap olunmaq üzrədir və güman edirəm ki, yaxın günlərdə hazır olar. Mən Mahmud Nedimdən xahiş edirəm onları diqqətlə oxusun. Mən paralel olaraq əlifbanın bütün məqamlarından danışmışam və unifikasiya edilmiş əlifbanı müdafiə etmişəm”*.

(ÜMYTƏK-nin qarşısına qoyduğu əsas məsələlərdən biri də yeni əlifba hərəkətini uğurla həyata keçirmək üçün savadlı təbliğatçı- inst-

ruktorların hazırlanması idi. Məhz bu məqsədlə 1927-ci ilin iyun ayının 18-dən avqust ayının 18-ə qədər Moskvada 1 aylıq xüsusi kurslar təşkil edilmişdi. Bu kurslarda əsas mühazirəçilərdən biri də Fərhad Ağazadə idi. Bu kurslarda oxunan mühazirələrin mətnlərinin dərc olunması haqda məlumatlar olsa da, təəssüf ki, onları əldə edə bilməmişik.)

Yanvarın 11-də keçirilən 5-ci iclasda Fərhad Ağazadə çıxış edərək dərslərin çapı, yerlərdə kursların açılması və s. ilə bağlı fikirlər söyləyir, eləcə də AYTƏK-nin başqa respublikaların əlifba komitələrini ədəbiyyatla təmin etməsindən danışıraq qeyd edir ki, AYTƏK ona müraciət edən heç bir əlifba komitəsini əliboş qaytarmamış, imkan dairəsində, az sayda olsa da, ədəbiyyatla təmin etmişdir.

Bu dövrdə, demək olar ki, bütün türk-tatar respublikalarında ÜMYTƏK-nin yerli komitələri fəaliyyət göstərir, yeni əlifbaya keçid məsələsi xüsusi dekretlərlə rəsmiləşdirilirdi. 1928-ci il ərzində bir sıra respublikalarda yeni əlifbaya keçidlə bağlı xeyli vacib qərarlar qəbul edilmişdi:

- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Türkmənistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 3 yanvar 1928-ci il tarixli qərarı.
- 2 il müddətində Tatarıstanda latin əlifbasına keçirilməsi haqqında Tatarıstan Vilayət Komitəsinin 29 yanvar 1928-ci il tarixli qərarı.
- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Özbəkistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi 3-cü sessiyasının 8 mart 1928-ci il tarixli qərarı.
- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Kırım respublikası Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 9 may 1928-ci il tarixli qərarı.
- latin əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Başqırdıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 11 may 1928-ci il tarixli qərarı.
- RSFSR-da yaşayan türk azsaylı xalqları üçün yeni türk əlifbasının qəbul edilməsilə bağlı SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə

təklif verilməsi haqqında RSFSR Xalq Maarifi Komissarlığı kollegiyasının 23 may 1928-ci il tarixli qərarı.

- 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən rəsmən latın əlifbasına keçirilməsi haqqında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 21 iyul 1928-ci il tarixli qərarı.
- latın əlifbasının dövlət əlifbası elan olunması haqqında Dağıstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin qərarı.

Bu proses getdikcə daha da geniş vüsət alırdı.

1928-ci il fevralın 20-də, Daşkənt plenumunun nəticələrinə uyğun olaraq, ÜMYTƏK respublikalardakı bütün yerli təşkilatlarına onların fəaliyyət prinsiplərini özündə əks etdirən müraciət göndərir. Müraciətdə qeyd edilir ki, Yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün tədbirlər planı əsasən aşağıdakı 2 hissədən ibarət olmalıdır.

1. ÜMYTƏK-nin yerli təşkilatlarının əsas vəzifəsi olan təbliğat işlərinin geniş miqyasda həyata keçirilməsi.
 - Xüsusi təşkil edilmiş kurslarda yeni əlifba ideyasını həyata keçirəcək təbliğatçıların hazırlanması;
 - Yeni əlifba ilə savadsızlığın ləğv edilməsi üçün xüsusi kursların yaradılması;
 - Yeni əlifba lehinə və köhnə ərəb əlifbası əleyhinə nəşrlərin həyata keçirilməsi;
 - Yeni əlifba hərəkətinin həyata keçirilməsi üçün könüllü cəmiyyətlərin xidmətindən istifadə etmək və onların bu yolda fəaliyyətini istiqamətləndirmək;
 - Yeni əlifba ilə qəzet və jurnalların dərc olunması.
2. Əlifba islahatının həyata keçirilməsində müxtəlif dövlət təşkilatları ilə birgə işlərin aparılması.
 - Yeni əlifba ilə dərs deyəcək müəllim kadrlarının hazırlanması və tədris metodikasının öyrədilməsi məqsədilə xüsusi kursların təşkilində Xalq Maarif Komissarlığına (XMK) köməklik göstərmək.
 - Mövcud mürəttiblərin (yazı makinaçıları) yeni əlifba ilə işləmələrini təmin etmək məqsədilə yenidən hazırlanma kurslarının

təşkili, eləcə də yeni mürəttiblərin hazırlanması üçün xüsusi kursların yaradılması və s. işlərdə poliqrafiya təşkilatlarına köməklik göstərmək;

- Məktəblərin və xüsusi kursların yeni əlifba ilə olan dərsliklərlə təmin edilməsi;
- Yeni Türk Əlifbasının tətbiqində meydana çıxan elmi problemlərin XMK ilə birlikdə həll edilməsi.

Digər tərəfdən ÜMYTƏK-in yerli təşkilatları ictimai təşkilatlar olduğundan onların yeni əlifbanın həyata keçirilməsi ilə bağlı qanun layihələrinin hazırlanmasında, eləcə də, bu məsələlərlə bağlı hökumətin keçirdiyi bütün tədbirlərdə iştirak etmələrinin vacibliyi vurğulanırdı.

Yeni əlifba hərəkatı uğur qazandıqca, fəaliyyət dairəsi də genişlənir və təbii ki, maliyyə xərcləri də artırdı. Hələlik çox ciddi problemlər olmasa da, mərkəzdən ayrılan vəsaitin tədricən azalacağı görünürdü. Bu hal ÜMYTƏK-ni yeni maliyyə mənbələri axtarmağa məcbur edirdi. Bunun üçün vilayətlərdə, quberniyalarda və başqa ərazi vahidlərində yerləşən hər cür yerli təşkilatların - dövlət və ictimai (komsomol, həmkarlar və. s) təşkilatların yerli əlifba komitələrinin maliyyələşdirilməsinə cəlb olunması lazım idi. Bu məqsədlə, 1928-ci il aprelin 25-də ÜMYTƏK özünün bütün yerli təşkilatlarına onların maliyyələşmə xüsusiyyətlərini və bunun mümkün yollarını özündə əks etdirən müraciət göndərir. Bu məsələdə yerli əlifba komitələrinin fəallığı yerlərdə ümumi işin necə gedəcəyinə birbaşa təsir göstərən amil kimi qiymətləndirilirdi.

Yeni əlifba tarixinin yazılması

Daşkənd plenumunda çıxış edənlərdən biri - professor Yakovlev artıq yeni əlifba yolunda görülən işlərin sistemləşdirilməsi, bütün mövcud sənədlərin, protokolların toplanması və bu tarixi hərəkat haqqında ciddi bir əsərin yazılmasının vacibliyini qeyd etmişdi. Bu məsələ ilə bağlı ÜMYTƏK-nin müraciət etdiyi şəxs məhz Fərhad Ağazadə oldu. 1928-ci il martın 26-da ÜMYTƏK Fərhad Ağazadəyə yazılı mü-

raciət edərək yeni türk əlifbasının tarixi haqqında kitab yazmağı xahiş edir. Bununla bağlı Fərhad Ağazadə 2 aprel 1928-ci il tarixli məktubla ÜMYTƏK-ə müraciət edərək məsələnin bir qədər konkretləşdirilməsini (bu kitabda əsasən hansı məsələnin üzərində geniş dayanılması zərurəti, kitabın həcmi, başa çatdırılması müddət və s.), eləcə də ÜMYTƏK-də və yerli komitələrdə bununla bağlı olan bütün materialların verilməsini xahiş edir. Nəhayət, məktublaşmalar nəticəsində (11, 24 aprel 1928 tarixli məktublar) Yeni əlifba tarixi haqqında yazılacaq kitabda aşağıdakı məqamların nəzərə alınması müəyyənləşdirilir.

- Ümumiyyətlə əlifbanın tarixi haqqında qısa məlumat
- Ərəb əlifbasının qavranılmasında olan çətinliklər
- Yeni əlifba uğrunda mübarizənin tarixçəsi (M.F.Axundovun bu yolda fəaliyyəti, birinci türkoloji qurultay, yeni əlifba yolunda müxtəlif respublikalarda aparılan işlər və s.)
- «Ərəbistlər» və «latınçılar»ın mübarizəsi geniş miqyasda (Azərbaycan, Tatarıstan və s.)
- ÜMYTƏK birinci və ikinci plenumlarının bu məsələlərdə rolu
- Respublikalarda yeni əlifbanın həyata keçirilməsində atılan addımlar.
- Kitabın həcmi, təhvil verilmə tarixi və yazılma dili.

Eyni zamanda, ÜMYTƏK Fərhad Ağazadənin istədiyi kimi mövcud olan bütün mümkün materiallarla onun vaxtlı-vaxtında təmin olunacağını öz üzərinə götürür.

Beləliklə, Fərhad Ağazadə 12 çap vərəqi həcmində, ümumi qonorar 120 rubl, ilk ödəniş 36 rubl (ümumi məbləğin 30%) olmaqla yeni əlifba tarixini rus dilində, 1 oktyabr 1928-ci il tarixə qədər yazmağı öhdəsinə götürür. Monoqrafiyanın Bəkir Çobanzadə ilə birlikdə yazılması nəzərdə tutulsa da, (ÜMYTƏK-nin Fərhad Ağazadəyə yazdığı 11 aprel 1928-ci il tarixli məktubda monoqrafiyanın yazılması ilə bağlı Bəkir Çobanzadənin razılığının olduğu da bildirilirdi) bu kitab, Azərbaycanın ilk tarixçi-etnoqraflarından biri, ÜMYTƏK-nin üzvü Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə yazıldı. Təəssüf ki, bu dəyişikliyin səbəbini arxiv materiallarında və başqa mənbələrdə tapa bilmədik. Ki-

tabın çap olunması ilə bağlı Fərhad Ağazadə 25 noyabr 1928-ci il tarixdə Kazana ezam olunur və dekabrın ortalarında kitab hazır olur. Həcm baxımından kitabın təxminən 2/3-ni təşkil edən birinci hissə Fərhad Ağazadə tərəfindən yazılmışdır. «Krasnaya Tatariya» qəzetinin 23 dekabr 1928-ci il tarixli 298-ci sayında kitabın ikinci hissəsindən fərqli olaraq, birinci hissə haqqında yüksək fikirlər söylənilmiş və Fərhad Ağazadənin buraya daxil olan oçerklərinin daha böyük tirajla (mövcud tiraj 2000 nüsxə idi) ayrıca çap olunması tövsiyə edilmişdi.

ÜMYTƏK-nin Bakıya köçürülməsi və Rəyasət Heyətinin ilk iclasları

1928-ci il may ayının 1-dən etibarən ÜMYTƏK Moskvadan Bakıya köçürüldü. Bu köçürülmə komitənin işində müəyyən durğunluğa səbəb oldu. Bir tərəfdən, Moskvada mövcud aparatın ləğv edilməsi, Bakıda yeni aparatın formalaşdırılması, digər tərəfdən də yeni formalaşdırılmış aparat tərəfindən Moskva dövründə görülən işlərin təhlili, sistemləşdirilməsi və buna uyğun yeni planların qurulması müəyyən vaxt tələb edirdi. Buna baxmayaraq, işin vacibliyini yaxşı başa düşən yeni heyət komitənin işində ciddi durğunluğun yaranmasına yol verməmək üçün əzmlə çalışırdı.

ÜMYTƏK Bakıya köçürülən kimi Fərhad Ağazadə, aylıq 190 rubl məvaciblə komitəyə «elmi işçi və informator» vəzifəsinə dəvət olunur və 1930-cu ilin iyun ayının 1-ə qədər bu vəzifədə işləyir. (Sonradan komitənin yenidən Bakıdan Moskvaya köçürülməsi ilə əlaqədar bu vəzifədə fəaliyyətini dayandırmalı olur).

Artıq Bakıya köçdükdən təxminən ayyarım sonra, iyun ayının 22-24-də ÜMYTƏK Rəyasət Heyətinin 5 iclası çağırıldı. Bu iclasların hamısının iştirakçısı olan Fərhad Ağazadə yeni türk əlifbasının fonetik xüsusiyyətləri (iyunun 22-23-də səhər iclasları), Osetin əlifbasının unifikasiya edilmiş əlifbaya uyğunsuzluğu (iyunun 22-də səhər iclası), bəzi nəşriyyatların birləşdirilməsi və savadsızlığın ləğv edilməsi prosesinin birbaşa yeni əlifba ilə aparılması (iyunun 23-də səhər iclası), məktəblərdə tədrisin yeni əlifba ilə aparılması (iyunun 24-də səhər ic-

lası) kimi məsələlərin müzakirəsində fəal iştirak etmiş, özünün kəskin mövqeyini ortaya qoymuşdur.

İyunun 22-də keçirilən birinci səhər iclasında komitənin üzvü Mirzə Davud Hüseynov çıxış edərək SSRİ Xalq Komissarları Sovetinə indiyə qədər ÜMYTƏK-də görülən işlər barəsində geniş hesabat verilməsinin vacibliyini qeyd etdi. Əslində bunu SSRİ XKS özü də tələb edirdi. Bu təklifə uyğun olaraq SSRİ XKS-nə təqdim etmək üçün geniş məruzə hazırlanması qərara alındı. Bu məsələ çox ciddi hazırlanmalı idi və bu səbəbdən də xeyli vaxt tələb edirdi.

Nəhayət, 17 mart 1929-cu ildə Fərhad Ağazadə də daxil olmaqla 5 nəfərin iştirakı ilə SSRİ XKS-nə təqdim olunacaq məruzənin hazırlanması üçün bir iclas keçirildi və məruzənin 6 hissə üzrə hazırlanaraq aprel ayının 15-ə qədər SSRİ XKS-nə təqdim edilməsi qərara alındı. Nəzərdə tutulan məruzədə 2-ci (yeni əlifbanın yaranma tarixi) və 3-cü (birinci türkoloji qurultay - yeni əlifba ideyasının zəfəri və unifikasiya məsələləri) hissələrin yazılması Fərhad Ağazadəyə həvalə edilmişdi.

ÜMYTƏK Rəyasət Heyətinin 1928-ci il iyunun 24-də keçirilən son iclasında yeni əlifba uğrunda hərəkatın coğrafiyasının daha da genişlənməsi və onun populyarlaşması üçün bir neçə cari addımlar da atıldı. Əfqanıstan padşahı Əmənulla Xana yeni əlifba ilə göndərilən albomun xərci (940 rubl) təsdiq edildi. Alboma əlavə edilən məktubda, Ərəb dünyasının təzyiqlərinə məhəl qoymayaraq Avropalaşma istiqamətində dəyişikliklərə böyük önəm verən Əmənulla Xanın, maariflənmə yolunda tarixi addım olan latın əlifbasını da qəbul edəcəyinə ümid bəsləndiyi qeyd edilirdi.

İclasda Dağıstan nümayəndəsi Xayrullin bir qrup dağıstanlılar adından yeni əlifba hərəkatına həsr edilmiş xüsusi təyyarənin buraxılması üçün yeni əlifba tərəfdarlarından vəsait toplamaq məqsədilə ÜMYTƏK-də xüsusi kompaniya aparılması təklifi ilə çıxış etdi. Bu təklif rəyasət heyəti tərəfindən bəyənilməli və kütləvi informasiya vasitələrində belə kompaniyanın (kəndüllü olaraq 10 qəpikdən 10 rubla qədər) başlanıldığı haqda məlumat verilməsi qərara alındı. Sonralar, Kazanda ÜMYTƏK-nin 3-cü plenumunda bu məsələ bir daha təsdiq edil-

di və “oktyabr əlifbası” adlı xüsusi təyyarənin buraxılması üçün ciddi kompaniya aparılması məqsədilə yerli təşkilatlara göstərişlər verildi. Ümumiyyətlə, bu məsələ ÜMYTƏK-nin, demək olar ki, bütün iclaslarında müzakirə edilirdi. Komitənin Rəyasət Heyətinin 15-18 fevral 1929-cu il tarixdə Moskvada keçirilən iclasında məsələ yenidən müzakirə edildi və ayrı-ayrı komitələrdən birlikdə 50.000 rubl vəsait yığılması qərara alındı. Marağ üçün qeyd edək ki, ən böyük rəqəm (11.000 rubl) Özbəkistan YƏK-nə ayrılmışdı. Azərbaycan YTƏK, Qazaxıstan və Şimali Qafqaz YƏK ilə eyni məbləği – 5.000 rubl yığmalı idi. Qalan komitələrə 500 – 3.500 rubl aralığında konkret rəqəmlər tapşırılmışdı.

ÜMYTƏK-nin üçüncü plenumu

1928-ci il dekabr ayının 18-də Kazan şəhərində ÜMYTƏK-nin 3-cü plenumu çağırıldı. Bu illərdə yeni əlifbanın və onun tətbiqi ilə uğurla məşğul olan ÜMYTƏK-nin nüfuzu o qədər yüksək idi ki, türk olmayan bir sıra xalqlar da bu komitəyə müraciət edərək özləri üçün latın əlifbası əsasında yeni əlifbalar tərtib olunması məsələsində kömək istəyirdilər. 3-cü plenumda bu xalqlar üçün (abxaz, talış, tacik, çeçen, inquş, osetin, ləzgi və s.) 15 əlifba layihəsi təsdiq edilmişdi. *“Bu dövrdə Şuralar İttifaqında artıq ruslar, ukraynalılar, ermənilər, gürcülər, yəhudilər, moğullar və çuvaşlardan başqa yeni əlifba cərəyanında iştirak etməyən xalq qalmadı”*.

Dekabrın 23-nə qədər davam edən plenumda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri ayrı-ayrı respublikalarda yeni əlifbaya keçid vaxtının müəyyənləşdirilməsi idi. Çox ciddi müzakirələrdən sonra, ayrı-ayrı yerlərdə maddi-texniki şəraitin və əhalinin mədəni səviyyəsinin müxtəlifliyini nəzərə alaraq, bütün respublikalarda, ən uzağı 2 ilə qədər yeni əlifbaya kesid prosesinin tamamilə başa çatdırılması qərara alındı. Yuxarıdakı şərtləri nəzərə alaraq, göstərilən müddət çərçivəsində yeni əlifbaya kesid vaxtının tam konkretləşməsi isə respublikaların özlərinə həvalə edildi.

Azərbaycanda bu proses artıq 5 ay əvvəl, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 21 iyul 1928-ci il tarixli qərarı ilə başa çatdırılmışdı və bu münasibətlə plenum adından, Azərbaycan Yeni Türk Əlifba Komitəsinə, Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə və Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinə təbrik göndərildi.

Bu plenumun bir vacib əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. Belə ki, Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultaydan sonra türk-tatar xalqlarının yaşadıkları bütün yerlərdə yeni əlifba hərəkəti daha geniş vüsət alsada, bəzi yerlərdə ərəb əlifbası tərəfdarları bu əlifbanı əldən buraxmamaq üçün yeni həmlələr edirdilər. Bu həmlələr xüsusən Kazanda vüsət almışdı. O vaxt Kazan, yeni əlifba hərəkətinin həyata keçirilməsinə ən çox müqavimət göstərilən mərkəz idi. Bunun nəticəsi olaraq, Tatarıstan nümayəndə heyəti Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultayda qərarın əleyhinə olmuşdu (bundan əlavə Qazaxıstan əleyhinə, Türkiyə isə bitərəf qalmışdı!). Tezliklə, qurultaydan sonra, Tatarıstanın rəsmi dairələrində ciddi yumşalma hiss olundu. Lakin buna baxmayaraq heç cür fikirlərindən dönmək istəməyən 82 nəfər köhnə əlifba tərəfdarlarından ibarət böyük bir qrup 1927-ci ilin mayında bir müraciət hazırladı. Müraciətin bir nüsxəsi Tatarıstan hökumətinə, bir nüsxəsi də Moskvaya - İosif Stalinə göndərildi. (Bu müraciət yeni əlifba tarixində "82-lər" adını aldı). Bu addım o vaxt yeni əlifba hərəkətinə ciddi maneə olmaq istəyənlərin son təzyiqi idi. *«Ərəb əlifbasının tərəfdarları Tatarıstanda mühüm bir yekun təzyiq edir və gözəçarpacaq qədər yeni əlifba cərəyanına maneə ola biləcək bir tərzdə fəaliyyət göstərirlər. "82-lər" ərizəsi bu fəaliyyətin nəticələrindən birisi idi»*.

Lakin bütün bu cəhdlərə baxmayaraq ÜMYTƏK-nin və Kazanda 1926-cı ilin aprel ayının 8-də Seyfi Kazanlının başçılığı altında yaranmış "Yanalif" cəmiyyətinin fəal işi nəticəsində tezliklə bu dəstənin təsiri zəiflədi və onların böyük bir hissəsi plenumda və mətbuatda çıxış edərək öz fikirlərindən döndüklərini elan etdilər və beləliklə Tatarıstanda da yeni əlifba yolunda heç bir ciddi maneə qalmadı.

Bu plenumda, eləcə də, SSRİ-nin bütün respublika və vilayətlərində yeni əlifbanın tərəfdarları üçün vahid "Yanalif" marşı qəbul edildi (marşın müəllifləri Qabaşa və Almuxamedov idi) və bütün res-

publikaların əlifba komitələrinin bu marşın notu ilə təmin edilməsi qərara alındı.

Fərhad Ağazadə bu plenumun işində də çox fəal iştirak etmişdir.

Plenumun başlanğıcında Fərhad Ağazadənin Qəhrəman Qaraqaşlı ilə birlikdə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi tarixi ilə bağlı əsəri plenum iştirakçılarına paylanmış və ÜMYTƏK elmi şurasına bu istiqamətdə işləri davam etdirmək tövsiyə edilmişdi.

Plenumun 21 dekabrda keçirilən sayca 6-cı iclasında ÜMYTƏK-nin üzvü, Türkmənistan YƏK-nin sədri Aytakov dekabrın 23-nə qədər plenumu başa çatdırmaq məqsədilə bəzi məsələləri, o cümlədən, AYTƏK-nin fəalliyəti haqqında məruzəni gələn plenuma qədər təxirə salmağı təklif edir. Buna Fərhad Ağazadə ciddi etiraz edərək bildirir ki, AYTƏK öz işini başa çatdırmışdır və bu onun, demək olar ki, son hesabatıdır. Odur ki, AYTƏK-nin məruzəsi məhz bu plenumda dinlənilməlidir ki, onun fəalliyəti zamanı buraxılan səhvlər indi başqa respublikalarda təkrar olunmasın. Səməd Ağamalıoğlu da Fərhad Ağazadənin fikrini təsdiqləyir və AYTƏK-nin məruzəsinin qısa şəkildə də olsa, bu plenumda dinlənilməsi qərara alınır. Plenumun 23 dekabr tarixində keçirilən sayca 10-cu iclasında Fərhad Ağazadə AYTƏK-nin fəalliyəti haqqında məruzə edir.

Elə həmin iclasda Fərhad Ağazadə yeni əlifbanın həyata keçirilməsi yolunda fəalliyət göstərən müxtəlif cəmiyyətlərin birləşdirilməsi ideyasını irəli sürür və bu fikir plenumun qəbul etdiyi son ümumi qərarın 9-cu bəndində öz əksini tapır. Bu iclasda, Fərhad Ağazadə həm də Tatarıstan və Qazaxıstan YƏK-nin məruzələri üzrə nəticə qərarın hazırlanması üçün yaradılan komissiyanın 7 üzvündən biri seçilir.

Plenumun 23 dekabr tarixli son iclasında ÜMYTƏK Elmi Şurasının 28 nəfərlik heyəti müəyyənləşdirilir və Fərhad Ağazadə də elmi şuranın üzvü kimi təsdiq edilir.

Bu dövrdə yeni əlifba elə nüfuz qazanmışdı ki, yalnız SSRİ-də yaşayan türk və bir sıra türk olmayan xalqlar deyil, xaricdə yaşayan bəzi xalqlar da bu əlifbanı qəbul etmək üçün maraq göstərirdilər. Bu məsələdə də yenə əsas kömək yeri ÜMYTƏK idi. Belə layihələrin hazırlanmasında ÜMYTƏK-nin elmi şurasının üzvü olan Fərhad Ağa-

zadə də fəal iştirak etmişdir. Yeni Türk Əlifbasının belə sürətlə yayılması və populyarlaşması, artıq bu əlifbanı “yeni türk əlifbası» yox, “yeni şərq əlifbası”, “yeni latın əlifbası” və ya “yeni əlifba”, komitənin özünü isə «beynəlxalq əlifba komitəsi» adlandırmaq kimi fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olurdu. Bu məsələ ÜMYTƏK-nin 6-13 may 1930-cu ildə Alma-Atada keçirilən 4-cü plenumunda (Fərhad Ağazadə xəstəliyi ilə əlaqədar bu plenumda iştirak edə bilməmişdi) reallaşdı və plenumda qəbul edilən qərara görə “yeni türk əlifbası” “yeni latın əlifbası” adlandırıldı.

Fərhad Ağazadənin ÜMYTƏK-də fəaliyyəti haqqında rəylər və ona Şəxsi Təqaüd verilməsi

Fərhad Ağazadənin Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsində fəaliyyəti komitə tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu haqda təşkilatın sədri Səməd Ağamalıoğlu tərəfindən verilən 7 fevral 1929-cu il tarixli, 203 sayılı və təşkilatın elmi şurası tərəfindən verilən 11 mart 1929-cu il tarixli, 369 sayılı iki yüksək rəy onun şəxsi fondunda saxlanılır.

1929-cu ilin fevralında Fərhad Ağazadə ÜMYTƏK-nin sədri Səməd Ağamalıoğluna yazılı müraciət edərək, ona şəxsi təqaüd təyin edilməsi barəsində Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti qarşısında məsələ qaldırmağı xahiş edir. *“İndiki halda ayaq və mədə naxoşluğunun davamedici haləti mənim dəftərxana qaydasıyla müntəzəm və uzun müddətlərlə çalışmağım artıq imkan vermir; hətta səhhətimi daha da artıq pozur və məcbur edir ki, mən bundan sonra ağır işlərdən çəkinib, yüngül işlərlə məşğul olam. Böylə olursa, mənim və külfətimin maddi cəhəti lazımcına ödənilməmiş qalar. Sizdən rica edirəm, səhhətimin bu cəhətini və keçmişdəki həm pedaqoji, həm də yeni əlifba yolundakı çalışqanlığımı nəzərdə tutub, mənə şəxsi təqaüd verilməsi məsələsini Xalq Komissarları Şurasında qaldırasınız. Bunu da əlavə edirəm ki, yeni əlifba işləri bütün türk-tatar aləmində qurtarmayınca, çalışmaqdan çəkinməyib, ancaq vəzifəmi bir az yüngülləşdirəcəyəm. Bu məsələ ilə bağlı ÜMYTƏK-nin sədri Səməd Ağamalıoğlunun 1929-cu*

il fevral ayının 7-də verdiyi rəydə deyilir: «*ÜMYTƏK, Yeni Əlifba hərəkətinin həyata keçirilməsində böyük xidmətləri olan, müəllimlik sahəsində 30 illik təcrübəyə malik Fərhad Ağazadənin dövlət təqaüdü ilə təmin edilməsini zəruri hesab edir*». Fərhad Ağazadəyə şəxsi təqaüd verilməsi ilə bağlı Müttəfiq Şura Cumhuriyyətləri Maarif İşçiləri İttifaqının Azərbaycan Şöbəsinin Mərkəzi İdarəsi tərəfindən 17 yanvar 1929-cu il tarixdə verilən müsbət rəy də onun fondunda saxlanılır.

Bütün bunların nəticəsi olaraq Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin 3 mart tarixli, 8/682 sayılı müraciəti əsasında 1929-cu il martın 18-də şəxsi təqaüd maaşı təyin edən komissiyanın qərarı ilə, Fərhad Ağazadəyə «*xüsusi mühüm xidmətini nəzərə alaraq 29/30-cu büdcə ilinin 1 oktyabrından etibarən ayda 120 manat şəxsi təqaüd təyin edilir*». Marağ üçün qeyd edək ki, həmin iclasda 9 nəfərə şəxsi təqaüd verilməsi məsələsinə baxılmış və Fərhad Ağazadə də daxil olmaqla, yalnız 3 nəfərə şəxsi təqaüd verilməsi qərara alınmışdı.

Fərhad Ağazadənin xəstəliyi

1929-cu ilin iyun ayının 26-da Fərhad Ağazadə ÜMYTƏK-nin genişləndirilmiş rəyasət heyətinin iclaslarında (1-5 iyul 1929) iştirak etmək üçün Maxaçqalaya ezam olunur və geri qayıdarkən yolda onun səhhəti pisləşir. Bundan sonra o, “qida borusunun daralması”ndan əziyyət çəkməyə başlayır. Bir müddət Bakıda müalicə olunsada, səhhətində irəliləmiş hiss olunmur. Onu müalicə edən həkimin 19 dekabr 1929-cu il tarixdə verdiyi arayışda onun təkrar ciddi müalicə olunması vacibliyi göstərilir. O dövrdə belə xəstəliklərin ən yaxşı müalicəsi Leningrad Rentgen-Radioloji İnstitutunda aparılırdı. Bu məqsədlə, müalicəsinə təşkilati və maddi yardım göstərilməsi xahişi ilə Fərhad Ağazadə, 2 fevral və 9 mart 1930-cu il tarixli məktublarla ÜMYTƏK-nə müraciət edir. 1930-cu il martın 3-də Xalq Səhiyyə Komissarlığı Fərhad Ağazadənin Leningrad Rentgen-Radioloji İnstitutunda müalicəsinə kömək olunması xahişi ilə Leningrad Vilayət Səhiyyə Şöbəsinə teleqram vurur və beləliklə də, maddi və təşkilati köməklik alan Fərhad Ağazadə Leningrada müalicəyə gedir. O, martın 21-dən etibarən Le-

ninqradda Rentgen-Radioloji İnstitutun cərrahiyyə şöbəsində müalicəyə başlayır. Ona əməliyyat edilməsi təklifinə razılıq vermir. O, «həyatının ən nəcib dostu» adlandırdığı (ifadə onun 22 mart tarixli məktubundan götürülmüşdür) həyat yoldaşı Gövhər Xanıma 2 aprel tarixli məktubunda yazırdı: *«Mən əməliyyata razılıq vermədim. Rentgen şüası ilə müalicə edəcəklər. Əgər vəziyyətim pisləşsə, çıxıb evə qayıdacam»*.

Bundan 2 həftə sonra, aprelin 17-də Bakıya qayıdır, müalicə götürməsinə baxmayaraq, onun səhhətində yaxşılığa doğru heç bir irəliləyiş olmur.

Tanınmış pedaqoq, dilçi, jurnalist, yazıçı-publisist, nüfuzlu ictimai xadim, “latın əlifbasının düşmənləri arasında belə bu əlifbanın ən nəhəng nəzəriyyəçilərindən biri kimi qiymətləndirilən” Fərhad Ağazadə 1931-ci il yanvar ayının 4-də gözlərini əbədilik yumdu. Fərhad Ağazadənin ölümü ilə əlaqədar “Komminist” qəzetində verilən nekroloqda deyilirdi: *“Ağazadə yoldaşın ən böyük xidmətlərindən birisi də onun yeni türk əlifbasının yayılması yolundakı mübarizəsidir. Türk əlifbasının yeni latın sistemə keçirilmə məsələsi irəli atılan gündən Ağazadə yoldaş bunun böyük mədəni nəticələr verəcəyini nəzərə alaraq yeni əlifbanın qəbul edilməsi və yayılması yolunda aktiv mübarizəyə başlamışdır. Ümumittifaq Mərkəzi Yeni Türk Əlifba Komitəsinin üzvü olaraq Ağazadə yoldaş yeni əlifbanın bütün Şuralar İttifaqı türk, tatar xalqları arasında da yayılmasına çalışmışdır”*.

Nəticə

21 iyul 1928-ci ildə Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi tərəfindən AYTƏK-nin 6 illik yubileyi münasibətilə verilmiş və həmin ilin oktyabrında komitənin 4-cü sessiyasında təsdiq olunmuş qərarla, 1 yanvar 1929-cu ildən etibarən, Azərbaycanda ərəb əlifbası, 1923-cü ildən başlayaraq paralel tətbiq olunan latın əlifbası ilə rəsmi əvəz olundu.

Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması uğrunda mübarizədə Fərhad Ağazadənin rolu çox böyükdür. Bu mübarizənin bir hərə-

kat şəkli almasından sonra Fərhad Ağazadə bu yolda ən barışmaz və ardıcıl mübarizə aparan şəxs olmuşdur. Onun “Əlifba tarixində türklərin vəziyyəti” (1919), “Dilimizin türkləşməyinə çarələr” (1919), “Əlifbanın dil yanlışlıqlarına təsiri” (1921), “Əlifba məsələsi əvvəlcə Azərbaycanda doğulduğu kimi yalnız orada da həll ediləcəkdir» (1921), “Türk əlifbasını islah etmək olarmı?” (1922), “Türk əlifbasının islahı mümkündürmü?” (1922), “Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yararır?” (1922), “Yeni Türk əlifbası” (1922- S.S.Axundzadə və M.C. Məhəmmədzadə ilə birlikdə), “Yeni Türk əlifbası ideyasının yaranma tarixi və həyata keçirilməsi” (1926, rus dilində), “Yeni Türk əlifbası layihələrinin unifikasiyası üzrə materiallar» (1927, rus dilində), “Yeni əlifba hərəkatının inkişaf tarixi və uğurları haqqında oçerk” (1928–Q.Qaraqaşlı ilə birlikdə, rus dilində), və s. çoxsaylı əsərləri Fərhad Ağazadənin latın əlifbası yolunda necə səylə çalışdığını sübut edir.

Fərhad Ağazadə haqqında yeganə monoqrafiyanın müəllifi professor Əjdər Ağayev, Fərhad Ağazadənin yeni əlifba uğrunda mübarizədə rolunu belə qiymətləndirir. *“F.Ağazadə Yaxın və Orta Şərqdə əsrlərdən bəri kök salmış ərəb əlifbasının nöqsanlarını göstərən və onu islah etməyə çalışan, bu yolda uzun və gərgin mübarizə aparan böyük şəxsiyyət, M.F.Axundovdan sonra bu sahədə ikinci simadır. Sovet Azərbaycanında yeni əlifba ideyasını birinci olaraq meydana atan F.Ağazadə yeni əlifba uğrunda hərəkatın liderlərindən sayılmışdır”*.

Azərbaycanda ərəb əlifbasının islahı və dəyişdirilməsi uğrunda çalışanlar sırasında Cəlil Məmmədquluzadə (1866-1932), Firudin bəy Köçərli (1863-1920), Məmmədağa Sidqi (1854-1904), Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942), Mahmud bəy Mahmudbəyov (1863-1923), Soltan Məcid Qənizadə (1866-1937), Məhəmməd Ağa Şaxtaxlı (1846-1931), Səməd Ağamalıoğlu (1867-1930), Ömər Faiq Nemanzadə (1872-1941), Azad bəy Əmirov (1889-1939), Süleyman Sani Axundov (1875-1939), və s. şəxsiyyətlərin də rolu qeyd edilməlidir.

Bu yazının məqsədi Azərbaycanda əsrlər boyu mövcud olan ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid prosesini izləmək idi. Bununla bağlı əsas məqamları belə sistemləşdirmək olar:

1. Ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi ideyası ilk dəfə 19-cu əsrin 70-ci illərində M.F.Axundovdan irəli gəlmişdir.

2. Bu məsələnin praktik həyata keçirilməsində ilk real təşəbbüs M.F.Axundovun davamçılarından olan Mirzə Riza Xana məxsusdur.

3. 20-ci əsrdə (əsasən də Oktyabr inqilabından sonra) bu ideyanın həyata keçirilməsi yolunda ən barışmaz mübarizə aparan əsas sima Fərhad Ağazadə olmuşdur. Fərhad Ağazadənin bu yolda tarixi xidməti ondan ibarətdir ki, o ardıcıl və planlı mübarizə nəticəsində, onilliklər boyu yalnız ideya olaraq qalmış yeni əlifbanın praktik tətbiqinə nail ola bildi.

Fərhad Ağazadə «Nə üçün ərəb hərfləri Türk dilinə yaramır?» əsərində 19-cu əsrin ortalarından başlayan yeni əlifba uğrunda mübarizəni 3 dövrə ayırmışdır:

1. Mirzə Fətəli Axundov dövrü
2. Şaxtaxtlı Məhəmməd Ağa dövrü
3. İntibah dövrü – Azərbaycanda Şura hökuməti qurulandan sonrakı dövr.

Fikrimizcə, Fərhad Ağazadənin bu yolda necə ardıcıl və sistemli mübarizə apardığını öyrəndikdən sonra, bu mübarizədə Oktyabr inqilabından sonrakı dövrü məhz Fərhad Ağazadə dövrü adlandırmaq daha doğru olar.

Fərhad Ağazadə 1880-ci il avqustun 12-də Şuşada anadan olmuşdur. 1895-ci il iyunun 1-də Fərhad Ağazadə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının (ZMS) məzunu Camal bəy Fətəlibəyovun Şuşada açdığı (18 mart 1893-cü ildə açılmışdır) 1 sinifli rus-tatar məktəbini bitirir və elə həmin il sentyabrın 1-dən etibarən məhz Camal bəy Fətəlibəyovun təşəbbüsü və köməkliyi ilə ZMS-in hazırlıq sinfinə qəbul edilir. 1900-cü ildə ZMS-i bitirən Fərhad Ağazadə təxminən 5 ilə yaxın Xaçmaz, Şuşa, Gorus məktəblərində, eləcə də Yelizavetpol (Gəncə) şəhər məktəbində müəllimlik edir.

1905-ci ilin dekabrında Fərhad Ağazadə Bakıya dəvət olunur və 1-ci rus-müsəlman məktəbinə müəllim təyin edilir. Bu dövrdə müxtəlif vaxtlarda 1-ci və 4-cü rus-tatar (azərbaycan) məktəblərinə müdirlik edən Fərhad Ağazadə geniş ictimai fəaliyyətlə də uğurla məşğul olur.

Fərhad Ağazadə o dövrün əsas qəzetləri olan “İrşad”, “Həyat” və.s qəzetlərlə sıx əlaqə saxlayır, məqalələr yazırdı.

Fərhad Ağazadə 1906-cı il avqustun 1-də Bakıda “Nicat” maarif cəmiyyətinin yaradılmasında iştirak edir və həmin cəmiyyətin idarə heyətinə üzv seçilir. (Cəmiyyətin ilkin adı “Nəşri maarif” olmuş və cəmiyyət bir müddət qeyri-rəsmi fəaliyyət göstərmişdir. Sonra avqustun 22-də rəsmi təsdiq edilmiş və adı dəyişdirilərək “Nicat” adlandırılmışdır). Məhz burada o, dövrünün qabaqcıl ziyalıları- H.Zərdabi, S.S.Axundov, Ü.Hacıbəyov və başqaları ilə tanış olmuş və birlikdə işləmişdir.

Fərhad Ağazadə
(1880-1931)

1909-cu ilin yayında çarizmin rus-azərbaycan məktəblərində təhsil siyasətinə öz etirazını açıq şəkildə bildirən (o, bir qrup qabaqcıl müəllimlə birlikdə rus- azərbaycan məktəblərinə dövlət tərəfindən verilən ana dili dərslərinin az olduğunu bildirmiş və onun artırılması zərurətini irəli sürmüşdü) Fərhad Ağazadə uzun sürən müzakirə və mübahisələrdən sonra şəhər məktəbləri inspektoru Məcnun Qəniyevin sərəncamı ilə 4-cü rus-azərbaycan məktəbinin müdiri vəzifəsindən azad edilir. Bundan sonra Fərhad Ağazadə 1909-cü il sentyabrın 1-də dini cəmiyyət olan «Səadət» cəmiyyətinin eyniadlı məktəbinə müdir müavini təyin edilir (məktəbin müdiri Əlibəy Hüseynzadə idi) və 1920-ci ilə qədər burada çalışır. Fərhad Ağazadə burada rus dili dərsi deyən Üzeyir Hacıbəyovla birlikdə işləyir, hesab, cəbr və həndəsə dərslərini deyir. Məktəbdə ana dili dərslərini Mirzə Əbdülqədir İsmayılzadə (Mikayıl Müşfiqin atası) deyirdi.

1900-cu ildən pedaqoji fəaliyyətə başlayan Fərhad Ağazadə həm də ciddi surətdə dərslük yazmaqla məşğul olurdu. O, 1908-ci ildə bir neçə nəfərlə birlikdə (Süleyman bəy Əbdürrəhmanzadə, Süleyman Sani Axundzadə, Abdulla Talıbzadə, Abdulla bəy Əfəndizadə və Mahmud bəy Mahmudbəyov) “ikinci il”, 1912-ci ildə “Ədəbiyyat məc-

muəsi” və.s dərslikləri yazmışdır. Onun maraqlı əsərləri arasında 1915-ci ildə çap etdirdiyi “Firəngistan” kitabını da qeyd etmək lazımdır. Fərhad Ağazadənin bir neçə tamamlanmış, lakin çap olunmamış əsəri isə əlyazma şəklində onun fondunda saxlanılır.

Fərhad Ağazadə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonrakı illərdə də həmişə cəmiyyətin ən vacib məsələlərini önə çəkmişdir. Bu dövrdə o səhhətində, xüsusən də, sağ ayağında olan çox ciddi problemlərə baxmayaraq (bir müddət sonra – 1922-ci ilin sonunda onun sağ ayağı təşrih edilmişdi) böyük əzm və inadkarlıqla, sözün əsl mənasında, ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın həyatında çox böyük əhəmiyyətə malik bir məsələ ilə - ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz edilməsi məsələsi ilə məşğul olmuşdur. Yuxarıda geniş bəhs edildiyi kimi bu sahədə o, M.F.Axundovdan sonra ikinci sima kimi qiymətləndirilir.

Ölümündən sonra onun şəxsi arxivi (yarımçıq əlyazmaları, tamamlanmış kitabları, qiymətli məlumatlarla dolu saxladığı qəzet və jurnal kəsikləri, məktub və teleqramları, şəkilləri və s., eləcə də 898 (səkkiz yüz doxsan səkkiz) ədəd kitabdan ibarət şəxsi kitabxanası, onun həyat yoldaşı Gövhər Xanım Ağazadə tərəfindən Azərbaycan Dövlət Muzeyinə təhvil verilmişdir. 1979-cu ildə 4 iyul tarixli 27/7 sayılı protokola əsasən Fərhad Ağazadənin şəxsi fondu Azərbaycan SSR Mərkəzi Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivinə (indiki Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi, Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi) köçürülmüş və hazırda 81 saxlama vahidi şəklində (fond - 515) burada saxlanılır.

Ədəbiyyat

1. Mirzə Fətəli Axundov. *"Əsərləri"*, 3 cildə, 3-cü cild. ASSR EA Nəşriyyatı, Bakı – 1962.
2. *"M.F. Axundovun fondu"* Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Respublika Əlyazmalar İnstitutu, Fond-2
3. "Fərhad Ağazadənin fondu" Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Ədəbiyyat və İncəsənət Arxivi, Fond-515
4. Fərhad Ağazadə. *"Nə üçün ərəb hərfləri Türklərə yaramır?"* Bakı – 1922 (əski əlifba ilə türk dilində).

5. Mirzə Rıza Xan. *"Müntəxəbe Danəş"* (fars dilində), İstanbul – 1891
6. *"Azərbaycan Demokratik Respublikası fondu"* Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-51
7. Abdulla Əfəndizadə. *"Son Türk Əlifbası"*. Bakı-1919
8. *"AMİK nəzdində YAƏK-nin fəaliyyəti haqqında"* Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, Fond-103
9. Ф.Агазаде, К.Каракашлы. *"Очерк по истории развития движения нового алфавита и его достижения"* Издание ВЦК НТА, Казань, 1928.
10. Ф.Агазаде. *"История возникновения и проникновения в жизнь идеи нового тюркского алфавита в АССР. С 1922 по 1925 год"*. Издание КНТА, Баку- 1926.
11. *Первый Всесоюзный Тюркологический съезд* 26 февраля-5 марта 1926 (стенографический отчет), Баку-АССР, 1926 г.
12. Ф.Агазаде. *"Материалы по унификации проектов нового тюркского алфавита"*. Издание ВКНТА, Баку – 1927.
13. Əjdər Ağayev. *"Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri"* Maarif Nəşriyyatı, Bakı-1987.

Summary

TRANSITION TO LATIN ALPHABET IN AZERBAIJAN. A BRIEF JOURNEY TO HISTORY AND FARHAD AGAZADE

Isaxan Isaxanli
Khazar University

The article briefly investigates the history of the process of transition from Arabic to Latin alphabet in Azerbaijan and follows dynamics of this process' consistency and on the basis of archived facts. Activities of Farhad Agazade in this field in the early 20th century as well as after the establishment of Soviet rule in Azerbaijan are broadly studied in the article.

Axundovun ilk latın əlifbası layihəsi-1870

Farsə əlifba

A a	آ	B. b	ب
C c	ث	T t	ت
P p	پ	L l	ل
Ç ç	چ	H h	ح
X x	خ	Q q	ق
U u	ذ	R r	ر
Z z	ز	K k	ک
S s	س	M m	م
Ş ş	ش	Ç ç	چ
T t	ط	U u	ظ
b, b	ع	z z	غ
F f	ف	y b g	ق
k k	ک	q q	گ
x x	گ	L l	ل
M m	آ	x m	ن
Q q	ق	V v	و
V v	و	z j	ای
T i	ا	K a	ا
U u	ا	Q o	او (اوتور)
Z z	او (کول)	b b e	او (قزل)
E e	ای (کیت)	y y	او (پول)
		q q	او (قز)

Axundovun son latın əlifbası layihəsi-1873

علامات

علامت سئوال (؟) دو قوس مقابل بر ای جمله معترضه یا کلمه
بیانیة در جوف آنها () علامت قول بغير « » علامت
بیانی آتی (:) علامت تأمل (...) علامت تعجب و تحیر و ندا (!)
علامت اتمام مطلب (.)¹ کولونیل میرزا فتحعلی آخوندزاده
هجری 1290 - 1290²

عروف سائر

b	m	n	p	y	k	x	v	z
ب	م	ن	پ	ی	ک	خ	و	ز
d	z	f	c	u	s	h	t	u
د	ز	ف	س	ش	ص	ط	ظ	ع
v	q	g	q	k	m	l	u	u
و	ق	گ	ک	گ	م	ل	ن	ه
v	u							
و	ی							

عروف صوت

a	y	o	o	o
آ	او در لفظ اوزاق	او در لفظ اولاد	او در لفظ اولاد	ای
u	u	u	u	u
آ	ا	ا	ا	ا

«در لفظ اولاد» باین ایزه منقرضه میگردد
تقریباً مثل «او در لفظ اولاد»
پرونی نیز آینه در لفظ بتو و مو من و امثال آنها حرف «a» بالاین علامت فرم نوشته خواهد شد. *niia, uuu, viciad*

روزنامه بریده حوادث

Abdulla Əfəndizadənin layihəsi-1919

دوتفون صدالز:			
(آی) کلمه سنده کی ایکنجی حرفک سسی کبی	j	---	---
ع = ا (معلوم، شان)	,	---	---
قیصا صدالز:			
ب	b	----	غ
پ	p	----	f
ت	t	-	k
ج	c	----	q
چ	ç	----	o
خ	x	n̄
د	d	---	l
ر	r	---	m
ز	z	---	n
ژ	ʒ	...	h
س	s	...	v
ش	sh	----	
اوزون صدالز:			
	ā	a	..
	ē	ē	...
	ī	i	..
(میخ) کلمه سنده کی ایکنجی حرفک سسی کبی	w	---	---
(گیت) کلمه سنده کی ایکنجی حرفک سسی کبی	e	.	.
(اوق) کلمه سنده کی برنجی حرفک سسی کبی	o	---	---
(سوز) کلمه سنده کی ایکنجی حرفک سسی کبی	o	---	---
(دوزلی) کلمه سنده کی ایکنجی حرفک سسی کبی	u
(گوش) کلمه سنده کی ایکنجی حرفک سسی کبی	y

Yeni türk əlifbası – 1922

A a a Ā	B b be ب	C c ce ج	Ç ç çe چ	D d de د
E e e Ā	Ə ə ə Ā	F f ef ف	G g ge غ	H h haz (ح)
I i i ا	L l L (داری) ی	J j je (آی) ی	K k ka ق	L l el ل
M m em م	N n en ن	ŋ ŋ sağır nyn	O o o (توز) او	Θ θ θ (سوز) او
P p pe پ	Q q qu ک	Q q qu گ	R r er ر	S s es س
T t te ت	U u u (وتو) و	V v ve و	X x xe خ	Y y y (اوزون) و
Z z ze ز	Ž ž ze ژ	3 3 3e ش	, apostrof	معالم mə'lym

Qeyd: Yeni əlifbanın bu ilk variantı zamanı mətbəədə əlyazma şrifti olmadığından cədvəldə hərflərin əlyazması verilməmişdi

Birləşdirilmiş yeni türk əlifbası - 1927

A a <i>A a</i> آ ا	B b <i>B b</i> ب	C c <i>C c</i> ج	Ç ç <i>Ç ç</i> چ	D d <i>D d</i> د	E e <i>E e</i> ه (jel=serap)	Ə ə <i>Ə ə</i> ن (نتە)
F f <i>F f</i> ف	G g <i>G g</i> غ	Ŗ ŗ <i>Ŗ ŗ</i> ع	H h <i>H h</i> ح-ه	I i <i>I i</i> ی	J j <i>J j</i> ی (آی)	K k <i>K k</i> ك
L l <i>L l</i> ل	M m <i>M m</i> م	N n <i>N n</i> ن	Ŋ ŋ <i>Ŋ ŋ</i> لا	O o <i>O o</i> و (اولهای)	Ө ө <i>Ө ө</i> و (اولهك)	P p <i>P p</i> پ
Q q <i>Q q</i> ق	R r <i>R r</i> ر	S s <i>S s</i> س	Ş ş <i>Ş ş</i> ش	T t <i>T t</i> ت	U u <i>U u</i> د (اورون)	V v <i>V v</i> و (آو)
X x <i>X x</i> خ	Y y <i>Y y</i> و (اوروم)	Z z <i>Z z</i> ز	ž ž <i>ž ž</i> ز	Ь ь <i>Ь ь</i> ی (آلی)		

M.F.Axundovun latın sistemli əlifbasının ilk layihəsi (1870), son layihəsi (1873), Fərhad Ağazadənin layihəsi (1906), Abdulla Əfəndizadənin əlifbası (1919), AYTƏK-nin qəbul etdiyi Yeni Türk Əlifbası (1922) və ÜMYTƏK-nin qəbul etdiyi Birləşdirilmiş Türk Əlifbasının (1927) müqayisəli cədvəli

İndiki Azərbaycan əlifbası	M.F. Axundovun ilk layihəsi 1870	M.F. Axundovun son layihəsi 1873	Fərhad Ağazadənin layihəsi 1906	Abdulla Əfəndizadənin əlifbası 1919	Yeni Türk (Azərb.) əlifbası 1922	Birləşdirilmiş türk əlifbası 1927
a	a	a	a	a	a	a
b	b	b	b	b	b	b
c	z	ç	c	c	c	ç
ç	ç	ç	ç	ç	ç	c
d	dð	ð	d	d	d	d
e	e	э	--	e	e	e
ə	я	я	--	ë	ə	ə
f	f	f	f	f	f	f
g	q	k	q	g	g	g
ğ	ç	ç	g	g	g	g
h	h	h	h	h	h	h
x	x	x	--	x	x	x
ı	ы	ы	ı	w	ı	ь
i	i	i	i	i	i	i
j	ж	j	--	z	z	z
k	k	q	k	q	q	k
q	g	g	g	k	k	q
l	l	l	l	l	l	l
m	м	м	m	m	m	m
n	n	н	n	n	n	n
*	ñ	n	n	ñ	n	n
o	o	o	o	o	o	o
ö	э	ь	ө	ө	ө	ө
p	p	p	p	p	p	p
r	r	d	r	r	r	r
s	s	c	s	s	s	s
ş	ш	ш	з	sh	з	ş
t	t	m	t	t	t	t
u	y	y	--	u	y	u
ü	u	ü	u	y	u	y
v	v	v	v	v	v	v
y	̄v	e	--	j	j	j
z	з	z	z	z	z	z

Qeyd1: Müqayisənin daha anlaşıqlı olması üçün birinci sütunda indiki Azərbaycan əlifbası verilmişdir.

Qeyd 2: * sağır nun – bu hərf indiki Azərbaycan əlifbasında olmasa da göstərilən bütün layihə və əlifbalarda öz əksini tapdığı üçün müqayisə cədvəlində verilmişdir.